

H. Monteagudo (2007): “A emerxencia do galego-portugués na escrita instrumental. Unha panorámica histórica”, en A. I. Boullón Agrelo (ed.): *Na nosa lyngoage galega*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 275-312.

A bibliografía que aparece ao final do artigo pertence ao conxunto da obra na que este foi publicado.

You are free to copy, distribute and transmit the work under the following conditions:

- **Attribution** — You must attribute the work in the manner specified by the author or licensor (but not in any way that suggests that they endorse you or your use of the work).
- **Non commercial** — You may not use this work for commercial purposes.

A EMERXENCIA DO GALEGO-PORTUGUÉS
NA ESCRITA INSTRUMENTAL.
UNHA PANORÁMICA HISTÓRICA

Henrique Monteagudo

Instituto da Lingua Galega (USC)

Tal como se anunciaba no programa de man dado no seu momento ao prelo, a nosa intervención durante o Simposio 'A emerxencia da escrita romance' versou arredor do foral de Burgo de Caldelas, cuxo diploma tivemos a fortuna de exhumar meses antes á celebración do mesmo. Co paso do tempo, a preparación desta intervención para o presente volume de actas deu lugar a un traballo excesivamente extenso para ser incorporado aquí, e que por tanto virá a lume nunha monografía independente que se publicará proximamente. De acordo coa editora das actas do Simposio, decidimos extractar unha parte dese traballo, que, como o título pon de vulto, consiste nun panorama da emerxencia da escrita instrumental en romance galego-portugués, presentado no correspondente marco peninsular, e cunha reflexión ao lor dos debates suscitados polas descubertas máis recentes.

Imos pois ofrecer unha revisión que abranxa o conxunto da produción escrita instrumental no occidente da península. Comezaremos botando unha ollada ás áreas veciñas á galego-portuguesa —a castelá e a astur-leonesa—, pois o fenómeno vertente produciuse en íntima interconexión entre elas (tamén con outras máis distantes da nosa, pero aos efectos do presente contributo o interese disto é remoto). Podemos considerar o proceso de emerxencia do romance na escrita como un caso de propagación dunha innovación que en liñas xerais avanza gradualmente do oriente cara ao occidente e do norte cara ao sur. A súa orixe remota hai que situala no ámbito cultural franco, mentres que a súa difusión na área centro-occidental da Península ibérica se produciu dunha banda por contacto entre as rexións xeograficamente próximas, e doutra a través do intercurso duns centros culturais con outros, a comezar polos que recibiron un influxo máis forte da cultura ultrapirenaica.

O avance da innovación procedeu mediante o contaxio da novidade desde un punto irradiante cara a outro(s) punto(s) receptor(es) próximo(s) ao anterior. O progreso realizouse seguindo pautas non só de contigüidade territorial, mais sobre todo de intensidade do contacto, fluidez da comunica-

ción e actitude cara á innovación pola parte do(s) centro(s) receptor(es). Estes últimos factores determinan as cambiantes direccións e os diferentes ritmos de irradiación da novidade. En concreto, o que o panorama que a seguir presentamos suxire é que no noso caso o avance se produciu a partir centro da península, desde a área castelá (en senso lato) cara ao oeste, afectando antes ao dominio astur-leonés e inmediatamente despois ao galego-portugués. Por iso, desenvolveremos a nosa panorámica por esa mesma orde.

1. ÁREA CASTELÁ

Como se sabe, o romance hispánico central comezou a cultivarse na escrita na segunda metade do século XII, tanto en textos literarios coma na prosa instrumental. Como era de esperar, dentro desta os testemuños máis antigos teñen carácter particular (Lomax 1971, Rubio García 1981, Wright 2000). Menéndez Pidal (1919) deu a estampa nos *Documentos lingüísticos de España* (doravante, DLE) unha mostra de instrumentos privados en romance procedentes de diversas rexións do centro da Península, os máis antigos de contra a metade do século XII. A partir dunha pesquisa exhaustiva nos fondos do Archivo Histórico Nacional de Madrid, rexistrou e editou vinte textos anteriores a 1200, vinte e catro entre este ano e 1209, outros vinte e tres deica 1220, cincuenta e un da década dos vinte, e aínda trinta e cinco do decenio seguinte. A partir de 1245, o emprego do romance neste tipo de documentación xa é trivial (véxase táboa 1).

<i>Anos</i>	<i>Nº docs.</i>
1180-89	11
1190-99	9
1200-09	24
1210-19	23
1220-29	51
1230-39	35

Táboa 1. Evolución do uso do romance castelán na documentación particular: número de textos por décadas (1180-1240). Elaboración propia. Fonte: Menéndez Pidal 1919.

As *inquisitiones* ou pesquisas —indagacións xudiciais que adoitaban consistir na recolla de declaracións orais de testemuñas sobre o terreo— constituíron un tipo de documento especialmente receptivo desde moi cedo á fala romance. Favoreceu isto o seu carácter de documentos probatorios (non dispositivos) e o desexo de reprodución fiel das declaracións testificais.

Entre os máis antigos exemplos de carta en vulgar colleitados en dominio castelán atópanse varias pesquisas, ben ordenadas por particulares (DLE nº 1, de 1191), ben —o que resulta máis significativo— ordenadas polo monarca, con algún exemplo xa nos recuados tempos de Afonso VII (DLE nº 39, de 1156), pero relativamente abundantes nos últimos anos do reinado de Afonso VIII: de 1210 (DLE nº 4, en copia coetánea), de 1213 (DLE nº 43), de a. 1215 (DLE nº 165). Nótese a fórmula lingüística que presenta o documento de 1213: a escritura comeza cun preámbulo formulario en latín, continúa o corpo coa pesquisa propiamente dita en vernáculo, e remata coa cláusula final e a confirmación real redactada novamente en latín.

Durante os reinados de Afonso VIII (1158-1214) e Enrique I (1214-1217), chegaron a nós un total de 985 documentos da chancelaría rexia de Castela, dos cales ao parecer só tres son orixinais romances¹. Un deles é o ‘Tratado de Cabrerós’, subscrito en 1206 entre Afonso IX de León e Afonso VIII de Castela, do que se conservan dúas copias, ambas e dúas en castelán, aínda que unha delas tinguida de leonesismos e galeguismos. O emprego do vulgar no canto do latín neste documento é dabondo sorprendente, e deberá interpretarse como unha primeira tentativa reformista que remaneceu na chancelaría castelá, tentativa que, por parte, axiña foi abortada (Wright 2000). A escolla do romance central (no canto do astur-leonés ou o galego, por caso), terá que ver precisamente co grupo de funcionarios da corte de Castela que promoveron aquel primeiro ensaio, e probablemente se xustifica porque a esposa de Afonso IX e raíña consorte de León, dona Berenguela, era castelá (filla de Afonso VIII), pois no ‘Tratado’ abórdanse por extenso cuestións que interesaban a Berenguela e ao seu fillo e aspirante a herdar o trono leonés, Fernando —quen cinxiría primeiro a coroa de Castela cá de León, por causa do accidental pasamento do seu tío Enrique.

Así mesmo, están en romance as ‘posturas’ ou acordos das Cortes de Toledo de 1207, data esta do manuscrito do *Poema de Mio Cid* que chegou a nós en copia posterior en aproximadamente cen anos. Xa que logo, a comezos do século XIII verifícase un súpeto pulo cara ao romance en Castela (incluíndo a chancelaría rexia), un pulo que, sorprendentemente, se viu coutado de raíz. Haberá que agardar á consolidación no trono castelán de Fernando III (rei de Castela desde 1217 a 1230, e de León e Castela de 1230 a 1252), para que se produza un novo surto do vernáculo, un surto gradual, pero desta vez continuo e definitivo. Con respecto a isto, nunha aproxima-

1. Rubió 1981 computa oito documentos en romance castelán desde 1194 (o máis antigo) ata 1215 (o máis recente), seis deles emanados da chancelaría real de Castela baixo Afonso VIII e dous máis relacionados con esta. Porén, boa parte deles suscitan dúbidas, pois trátase de copias non chancelerescas (Wright 2000, 101-102; MacDonald 1997, tamén os pon en cuestión).

ción global, Rubió (1981, 11) sinala “en la primera parte del mandato, aun prosiguiendo cierta tendencia hacia el romance, subsiste un predominio del latín, sigue posteriormente en las cartas un cierto equilibrio entre latín y romance, para acabar a finales del reinado con la superioridad del romance”. Nun estudo monográfico sobre este asunto, en que se ten en conta unicamente a documentación que chegou a nós en instrumentos orixinais, MacDonald distingue tres tipos de documentos chancelerescos: (1) documentación ordinaria, (2) privilexios rodados (os diplomas máis solemnes), e (3) foros, forais e diplomas referidos a dereito municipal.

No ámbito da documentación ordinaria, o uso do romance enceta en 1223, desde esa data ata 1241 rexístrase un equilibrio entre latín e romance, deica 1249 predomina o castelán, e a partir de 1250 xa non se emprega o latín (véxase táboa 2). Canto aos privilexios rodados, o primeiro en orixinal vernáculo é de 1233 (dez anos posterior á primeira carta), deica 1245 o latín é amplamente maioritario (54 textos en latín / 6 en romance), pero de 1246 en diante xa predomina o vulgar (12 en castelán / 4 en latín) (véxase táboa 3). Finalmente, canto aos documentos forais, tendo en conta unicamente orixinais, entre 1217-46 rexístrase o emprego exclusivo do latín. A primeira carta foral saída da chancelaría real en romance que chegou a nós en orixinal é de 1246, a partir desta data todas se redactaron en vernáculo. Trátase da concesión a Cartaxena do foro de Córdoba, o único privilexio rodado de carácter foral redactado en romance a chancelaría de Fernando III que chegou a nós en orixinal.

1217-23	uso exclusivo do latín
1223-37	progresivo uso do romance
1237-41	equilibrio latín / castelán
1241-50	predominio do romance
1250-52	uso exclusivo do romance

Táboa 2. Uso do castelán na chancelaría de Fernando III.

Elaboración propia. Fonte: MacDonald 1997.

O outorgamento do foro de Córdoba no ano de 1241 parece anunciar o cambio na preferencia por parte da chancelaría fernandina cara ao uso do romance nas cartas dese tipo. En efecto, o rei deu o foro de Toledo a Córdoba en dúas ocasións, cada concesión nun diploma considerado por González como orixinal (González 1983, vol. III, nº 670 e 677; véxase MacDonald 1997: 392-93). O primeiro documento, datado o 3 marzo de 1241, contén *in extenso* as disposicións do foral en romance mentres que as seccións formularias se achan en latín. Un mes máis tarde (o 8 de abril) redactouse o documento definitivo enteiramente en latín. Na primeira escritura non se nomea

o escriba nin se debuxa a roda, e falta a lista de confirmantes que debe conter un privilexio rodado. O segundo documento está confeccionado seguindo todas as formalidades ao uso.

Esta estraña duplicidade foi explicada así por MacDonald (1997: 392-93): “Quizá se pensaba que el documento fechado en marzo, expedido en Córdoba, debía servir de una obra de consulta a la mano de las autoridades locales; de todos modos el documento posterior, expedido en Toledo, fue la versión formal y completa, solemnizada por el formato y el lenguaje tradicional del privilegio rodado”. Outra hipótese alternativa que apunta o mesmo estudioso, segundo a cal a versión romance representaría non unha primeira redacción apresurada, mais unha tradución posterior que contería un erro na datación, semella dabondo menos verosímil cá anterior.

Nos documentos forais producidos en romance na chancelaría de Fernando III entre 1241 e 1252, a parte conclusiva do formulario (o escatocolo) seguirá redactándose en latín. As cartas forais ou similares dadas en privilexio rodado neses anos son as seguintes: foro de Cartaxena de 1246 (orixinal); privilexios a Tui de 1250 (copia); foro de Sevilla de 1251 (confirmación de Afonso X de 1253 e outras copias); foro de Carmona de 1252 (copias tardías) —véxase González 1983, vol. III, nº 733, 794, 825, 847. En todas elas —sexan coñecidas en orixinal, sexan transmitidas en copia— se constata a mesma fórmula idiomática: protocolo en romance, disposicións en romance e escatocolo (data, roboración real, confirmantes e subscrición de chancelaría) en latín; só na última, o latín e o romance alternan no escatocolo.

Poida que o primeiro exemplo de tradución dun orixinal latino realizada nunha acta de confirmación de foro sexa o da carta municipal de Melgar de Suso, ao parecer dada por Fernando III en 1251 (Burriel 1808 [1974]: 523-25; MacDonald non a inclúe na súa lista); pero non nos atrevemos a pronunciarnos con certeza, pois o testemuño non é totalmente fiable: chegounos en confirmación dada en 1420 por Juan II, mediando nove confirmacións desde a de Fernando III. De todos os xeitos, resulta moi suxestivo o feito de que a invocación inicial e a subscrición chanceleresca final se atopen en latín, enmarcando o texto romance (Monteagudo no prelo).

Unha fórmula análoga, pero o escatocolo consiste simplemente na intuíción real e/ ou a data, verificase no resto da documentación foreira deses anos, incluíndo as escrituras producidas en 1241 e 1242 (González 1983, vol. III, nº 674 e 695), constantes mediante copia. Doutra banda, é interesante notar o carácter graduado do cambio de lingua na documentación chanceleresca: primeiro redactouse en romance o teor dos documentos, deixando o marco formulario en latín (aproximadamente desde 1220 a 1240), despois pasouse ao vulgar tamén o protocolo (década dos '40), e finalmente realizouse todo o documento en vernáculo.

Fose como for, no devandito ano de 1241 verificouse un paso transcendental cara á definitiva oficialización do uso do romance na chancelaría real, pois no texto do amentado foral de Córdoba Fernando dispuxo a tradución ao vernáculo do *Forum Iudicum*, un código legal de referencia (Rubió 1981: 12-13): “statuo et mando quod *Liber Iudicum*, quod ego misi Cordubam, translaturus in vulgarem”. Na versión vulgar deste foral, a mesma previsión soa: “Otorgo et mando que el *Libro Iudgo* que le do yo, que ge lo mandare trasadar en romanz et que sea lamado fuero de Cordoua”. O cumprimento da disposición de Fernando III demoraría un cantos anos (abondos para que este monarca non chegase a velo), pois só se produciu após 1252, cando o seu fillo Afonso, tras ser coroado rei, lle outorga a Alacante o foro de Córdoba, ao tempo que dispón: “Mando et estableço que el *Libro Judgo* que io di en Alicant que sea trasladado en iuylgar [= ‘xogral, vulgar’] et plano language”.

En definitiva, durante a década de 1940 culmina o proceso de ascensión do romance a idioma oficial da chancelaría de León-Castela. De 1245 en diante toda a documentación foral de calquera tipo, incluíndo as cartas de foro, orixinais ou copias, están en romance. Ás portas da metade do século, o castelán impuxérase de xeito practicamente completo e irreversible na documentación oficial da monarquía castelán-leonesa. Esta é a situación que herdou o sucesor de Fernando III, Afonso X o Sabio. A compilación lexislativa coñecida baixo o título de *Fuero Real*, disposta polo segundo, redactada en 1255 e promulgada en 1256, “parece ser la confirmación oficial del romance como forma escrita” (Wright 2000: 116).

1217-1233	todos en latín
1233-1245	6 castelán / ca. 50 latín uso esporádico do romance
1246-1252	12 castelán / 4 en latín predominio do romance
1252	todos en romance

Táboa 3. *Lingua dos privilexios rodados da chancelaría de Fernando III.*

Elaboración propia. Fonte: MacDonald 1997.

2. ÁREA ASTUR-LEONESA

A vulgar pola documentación que chegou a nós, os forais de Oviedo (ca. 1145) e Avilés (ca. 1155) constitúen os primeiros textos romances (alternando co latín, como de contado indicaremos) dunha certa extensión exarados

na Península ibérica². Precisamente por causa da redacción tan temperá en romance, a súa autenticidade foi moi disputada, ata que Menéndez Pidal e R. Lapesa dirimiron a cuestión: “No es ya posible mantener hoy sombra de duda respecto a la autenticidad de ambos documentos” (Lapesa 1948: 8). Tanto o un coma o outro presentan o protocolo e o escatocolo en latín e a parte dispositiva nun romance híbrido occitano-asturiano (o que suxire un redactor de orixe occitana), máis hispanizado no caso do texto de Oviedo e máis occitanizado no de Avilés (pero debe terse en conta a eventual influencia dos copistas, sobre todo no primeiro texto, transmitido mediante copia de finais do século XIII). Verbo das redaccións sancionadas por Afonso VII en 1145 e 1155, Lapesa apunta dúas hipóteses: ou que estaban orixinalmente en latín e foron obxecto dun arromanzamento posterior, ou ben que a chancelaría real se limitou a autorizar as ordenanzas previamente compostas en idioma vulgar (Lapesa 1948: 103).

Na colleita de textos leoneses que deu ao prelo, E. Staff (1907 [1992], doravante abreviaremos EADL) incluíu cinco cartas procedentes do cartorio de Sahagún anteriores a 1200 (EADL nº 1-5, de 1171 a 1199), e catro máis anteriores a 1230 (EADL nº 6-9), pero debe terse en conta que a comarca onde se sitúa este mosteiro politicamente pertencía ao reino de Castela, e lingüisticamente resultaba estremeira co romance central. De todos os xeitos, o uso do astur-leonés na documentación privada espreita durante o reinado de Afonso IX (García Arias 1995). De tan cedo como 1213 data o primeiro documento vernáculo do cartorio do mosteiro asturiano de Belmonte, unha escritura plenamente dispositiva que o seu editor, erroneamente, consideraba redactada en galego (Floriano Cumbreño 1960: 241-43; ten razón García Arias 1995: 44 ao reivindicar que se trata de asturiano). Resulta moi chocante a clara definición idiomática deste documento tan temperán, plasmada nunha *scripta* notablemente coherente e estable, pero o seu editor, un experto paleógrafo, asegura “no hay la menor duda de que se trata de un original”.

Xa na década seguinte, o primeiro documento romance da colección diplomática do mosteiro de Villanueva de San Mancio é de 1222, e duns anos

2. Textos e discusión en Fernández-Guerra y Orbe 1865, que ofrece reprodución facsímile do diploma de Avilés. O foral de Oviedo chegou a nós mediante a inserción nunha confirmación de Fernando IV en 1295 (facsímile en Torrente / Cano 1995); o texto do foro de Avilés consérvase nun diploma coetáneo ou pouco posterior (Menéndez Pidal supón que se trata dunha copia realizada ca. 1160) e tamén mediante inserción nunha confirmación de Fernando IV. Roger Wright pon repetidamente en dúbida a autenticidade do diploma do foro de Avilés, sen achegar argumentos que contradigan as conclusións de Lapesa e Menéndez Pidal (Wright 1989: 352, n. 12, e 2000: 113). Pfister (1991), que trata dos provenzalismos no asturiano medieval, non pon en dúbida a antigüidade das redaccións en romance.

despois, 1227, o primeiro no cartorio do mosteiro de Vega; en 1230 aparece o primeiro documento vernáculo na colección diplomática do mosteiro de San Salvador de Oviedo. O denominado 'Tombo das viñas de Ribadavia', incluído na colección documental do mosteiro galego de Melón, é datado por algúns estudosos en 1228, aínda que esta datación está en discusión (véxase o traballo de Luz Méndez neste mesmo volume). Porén, un uso minimamente consistente e continuado do vulgar astur-leonés só se rexistra baixo o reinado de Fernando III. Así, na colleita documental estampada por E. Staff, rexístrase un número notable documentos en romance da década dos trinta —ata un total de 11, case todos procedentes de Sahagún (EADL n° 10-19, senón o n° 85, que é de Santa María de Sandoval de Mansilla)—, e sobre todo da década dos corenta —ata un total de 21, de procedencia moito máis variada: Sahagún, San Pedro de Eslonza, Santa María de Otero de las Dueñas, San Esteban de Nogales.

Vindo máis cara ao occidente, na colección diplomática do mosteiro de San Pedro de Montes (Quintana Prieto 1971, n° 291-345), situado no Bercio, rexístrase un documento alternante latín / romance en 1230 (n° 291); o uso do romance reaparece ocasionalmente na década dos trinta (dous documentos de 1235 e 1238, n° 293 e n° 294), intensifícase na década seguinte (seis documentos de 1241 a 1247, n° 297-302), e regularízase na década dos cincuenta (trinta e cinco documentos). Tamén madrugadores no emprego do romance (aínda que non tanto coma o anterior) foron os escribáns que traballaron para os conventos de San Martín de Castañeira (Rodríguez González 1973) e Carracedo (Martínez Martínez 1997), así mesmo na área estremeira do galego. No cartorio do primeiro rexístrase un documento romance de 1241, na década dos cincuenta aparecen catro máis; no do segundo temos dous documentos vernáculos de 1245, e dezaseis da década dos cincuenta. Xa en Asturias, a partir de 1244 comeza a se redactar en romance a documentación no cartorio do mosteiro de Corniana, e en 1245 a do mosteiro de San Pelayo.

Canto á documentación foral, as cartas máis antigas que demos localiza-do na área leonesa son as seguintes:

- 1238. Leonés. O abade Esteban de Moreruela aos moradores de Nuez (Rodríguez Fernández 1990, n° 56).
- 1241. Galego-leonés. O abade Juan Fernandez de San Pedro de Montes aos poboadores de Valsiello (Rodríguez Fernández 1990, n° 77).
- 1242. Leonés. O abade Esteban de Moreruela aos homes de Ataulfo (Rodríguez Fernández 1990, n° 58).
- 1250. Leonés. Pacto foral entre o mosteiro de San Isidoro de León e os seus vasalos de Pinos (Rodríguez Fernández 1981, II, n° 79).

- 1251, xuño, 10. Zamora. Leonés. Concerto do bispo de Zamora e o concello de Fuentesauco sobre novos décimos (Rodríguez Fernández 1990, nº 60).

Por parte, queremos chamar aquí a atención sobre a situación especial da diocese de Astorga como intermediaria entre as áreas centrais do leonés e as propiamente galegas. Non debe esquecerse o feito de que esta diocese abranxía non soamente as bisbarras lingüisticamente galegas das actuais provincias de León e Zamora (onde se encravan os mosteiros de San Pedro de Montes, Castañeira e Carracedo, que acabamos de citar), mais tamén a terra de Quiroga (no recanto suroriental de Lugo) e as comarcas nordorientais da actual provincia de Ourense, incluíndo a terra de Trives e parte da de Caldelas, co Burgo e o Castro de Caldelas. Da relativa antigüidade da asunción do romance na escrita instrumental nos territorios da diocese de Astorga, ademais dos testemuños xa aducidos, pode dar idea o feito de que tan cedo como 1251 o propio bispo tivo a ben empregar o vulgar nunha escritura de avinza cos seus vasallos de Val de San Román (Quintana Prieto 2001: 737-738).

Á luz disto, non é casual o feito de que entre os máis antigos centros da emerxencia da escrita en galego figuren os mosteiros xa citados do Bercio e a comarca zamorana de Porto (Boullón Agrelo 2004: 18-23), mais tamén, xa na segunda metade da década dos cincuenta, os ourensáns de Sobrado de Trives (Martínez Sáez 1988, 2, nº 29-31) e Montederramo, e neste último o notario Pedro González da vila de Caldelas, un dos primeiros de quen nos consta un uso continuado do galego, tal como queda de manifesto no contributo de Ramón Lorenzo neste mesmo volume (véxase tamén Lorenzo / Pérez no prelo; para o conxunto, Boullón Agrelo 2004: 24-41). Debido tanto á situación fronteiriza destes mosteiros coma á falta de tradicións de escrita estable que contribuísen á definición precisa dos distintos idiomas vernáculos, o romance empregado na documentación procedente daqueles áchase nun estadio marcadamente borroso, ofrecendo combinacións volátiles e ás veces caprichosas de variantes ora galegas, ora leonesas ou asturianas, ora castelás (sobre todo isto, véxase Lorenzo 2004b: 39-40, Boullón Agrelo 2005, e o traballo de Raquel Rodríguez neste mesmo volume).

Significativamente, nas coleccións diplomáticas correspondentes a mosteiros galegos aparecen varios exemplos temperáns da escrita do astur-leonés: ademais do sinalado 'Tombo das viñas de Ribadavia' (dubidoso canto á data), pódense citar tres documentos de Toxos Outos que R. Lorenzo (2004b: 40) considera híbridos latín-leonés (1241, 1243, 1250) e un plenamente leonés (1243); outro de Melón (1246); e xa na década dos cincuenta, algúns máis en distintos mosteiros (Oseira 1251, Ferreira de Pallares 1253, Samos 1256...). Igualmente, por esas datas aparecen documentos en

astur-leonés producidos en territorio politicamente portugués: máis adiante aduciremos o caso dun documento de 1236, pola súa banda, Souto (2004: 364) refírese a oito escrituras procedentes da Orde do Templo oriúndas da rexión de Mogadouro-Celorico, entre 1253 e 1260; a outra redactada de Zamora (1259) e unha máis procedente da rexión de Sabugal (1261). Semella que a escrita romance castelá, en parte coa mediación leonesa, foi tomada como un dos modelos de que partiu a escrita instrumental do galego, como poñen de vulto en varios documentos primitivos e galego, coma tal o de Lugo de 1240/41, o foro de dona Toda de 1244 (Vilaboa-Allariz) ou o máis antigo en galego de Oseira (1251) —véxase táboa nº 4.

En definitiva, podemos resumir dicindo que, aínda que xa se rexistran exemplos illados da segunda e terceira décadas do século, o emprego do astur-leonés na documentación particular toma pulo na década 1240-50, e comeza a xeneralizarse na década seguinte, unhas datas lixeiramente posteriores ao castelán.

3. ÁREA GALEGO-PORTUGUESA

3.1. *Emerxencia da escrita romance en Portugal*

O coñecemento do proceso de 'emerxencia' da escrita en romance no ámbito galego-portugués progresou extraordinariamente nos últimos anos grazas sobre todo ao labor realizado por A. M. Martins e A. Emiliano no dominio luso e por R. Lorenzo e A. I. Boullón no dominio galaico, e aos contributos de J. A. Souto Cabo para un e outro dominio. Ata finais da década dos noventa do século pasado a nosa visión do asunto dependía practicamente do balanço panorámico sobre o portugués que L. F. Lindley Cintra realizara en 1963, nun traballo que continúa a ser de referencia obrigada. Ademais de producírense novas descubertas documentais, os presupostos sobre os que se esteaba este traballo áchanse en discusión desde hai unha década, o que deu azo a unha revisión do problema, non exenta de puntos polémicos. Por mor de non adiantármonos a esas discusións, imos comezar por expoñer o panorama que ofrecía Lindley Cintra corenta e cinco anos atrás.

No seu contributo, o filólogo lusitano clasificaba os instrumentos vertentes nos seguintes tipos: (a) diplomas reais, (b) documentos privados, (c) ordenamentos municipais, distinguindo as cartas forais breves e os foros ou ordenamentos municipais extensos, (d) compilacións legislativas, (e) outros, como inquiriçoes, inventarios e libros de contas, etc. Referirémonos aos catro primeiros tipos.

(a) Canto aos diplomas orixinados na chancelaría real portuguesa, o primeiro testemuño vernáculo, totalmente illado (nunha situación que lembra o 'Tratado de Cabrerros' de 1206), procede de comezos do século XIII. Trátase do Testamento de Afonso II (1214), que chegou a nós en dúas versións coetáneas, e sobre o que voltaremos. Haberá que agardar ata 1255 para volver achar o idioma vulgar na documentación real, no *Libro Iº de doazóns* de Afonso III (rei 1248-1279). Durante o mandato deste monarca o emprego do romance revélase moi escaso antes de 1270, e mantense esporádico deica o seu pasamento. Será o seu sucesor Don Denis (rei 1279-1325) o que, xa nas dúas últimas décadas do século XIII, estableza o emprego regular do portugués como lingua da súa chancelaría.

(b) No tocante á documentación privada, a cronoloxía non é moi diferente da que acabamos de esbozar. Fóra dun testemuño illado de comezos do século XIII (a célebre 'Noticia de Torto', datable ca. 1212), Cintra non podía aducir testemuños romances anteriores a 1250, e aínda a partir desa data eran moi escasos ata a década 1270-1280. O noso investigador tiña que remontarse ás pescudas do fundador da paleografía portuguesa, João Pedro Ribeiro —publicadas a comezos do século XIX—, para citar unha magra lista de testemuños documentais en romance occidental anteriores a 1275: 1255 (convento de Arnoia), 1262 (Ave Maria do Porto), 1267 (Pendorada), 1268 (Refoios de Basto), 1272 (Pendorada), 1275 (Refoios de Basto). As pesquisas dos historiadores Pedro de Azevedo e de M. Rui de Azevedo non permitiran localizar pezas anteriores a 1255, aínda que si engrosar a lista de cartas posteriores a 1260; Cintra cita por exemplo instrumentos de Chelas de 1263, 1266 e 1269.

(c) Verbo dos forais e foros municipais, o noso estudoso sinalaba que en territorio portugués os segundos son máis ben escasos, o que contrasta coa abundancia dos primeiros: no total, A. Herculano rexistrara nada menos que 261 anteriores a 1279. Os forais foran redactados na súa maioría orixinalmente en latín, e as versións arromanzadas datan por vía da regra do século XIV. Porén, salienta o interese os *Foros de Garvão*, integrados por dúas partes, a primeira copiada en 1267 e a segunda máis tarde, e onde se recollen os costumes das localidades de Garvão, Évora, Lisboa e Alcácer. Anteriores ao século XIV son tamén os *Foros de Guarda* (1273-1282) e tres compilacións de *Costumes*, do estilo de *Costumes de Santarem comunicados a Oriola* (1294). Son de salientar os foros extensos da rexión de Cima-Coa (Castelo Rodrigo, Castelo Bom, Castelo Melhor, Alfaiates) —unha área que pertenceu ao reino de León (despois León-Castela) ata 1296, e que despois desta data pasou a dominio da coroa portuguesa—, todos eles redactados nunha mestura máis ou menos borrosa, segundo o texto, entre o latín notarial, o galego e o leonés.

(d) As máis antigas compilacións legislativas en portugués que chegaron a nós son de finais do século XIV e primeiros do século XV. Os textos xurídico-legais anteriores son traducións de orixinais casteláns, como é o caso das versións das *Flores de las Leyes* de Xacobe das Leis e do *Fuero Real* afonsino, moi temperáns, pois foron realizadas c. 1273-1282. Tamén abundan as traducións, probablemente parciais, das *Siete Partidas*, case todas chegadas a nós en estado fragmentario.

Varias décadas máis tarde, tentando ofrecer unha revisión xeral, Ivo Castro, despois de recoller as conclusións do traballo de Cintra, voltaba o seu ollar sobre a 'produção primitiva portuguesa' (isto é, anterior a 1255). O estudioso constataba a exigüidade desta produción, da que unicamente constaban o 'Testamento de Afonso II' e a 'Noticia de Torto', aos que, despois de tantos anos, só era posible engadir á lista dous documentos de Mogadouro, de 1250 e 1253, recentemente exhumados polo propio Cintra. A seguir, alertaba: "Se se perguntar se essa lista é completa, a resposta mais prudente será negativa. A lista inclui apenas os documentos que hoje são conhecidos enquanto não forem localizados novos documentos" (Castro 1991: 183).

A súa observación resultou profética, pois, efectivamente, na última década rexistráronse importantes progresos (Castro 2006: 108-111; véxase tamén Castro 2004b). Estes progresos atinxen unicamente á categoría (b), isto é, á documentación privada. As vías de avanza, simultáneas e complementarias, son dúas: (1) novos achados documentais, e tamén (2) reavaliación dos criterios empregados para definir un texto como latino ou romance (portugués). As novas pescudas abocaron a un requintamento da anterior tipoloxía, abrindo paso a distincións máis finas de subtipos dentro desta grande categoría de 'documentos privados', como axiña constataremos.

3.2. *A produción primitiva en galego-portugués. Discusión das descubertas recentes*

Independentemente do grao de adhesión que susciten os presupostos en que repousan, os contributos de Ana Maria Martins marcan un auténtico fito, tanto polo seu carácter pioneiro na exploración e decrúa do terreo coma polas novidades interpretacións, as aguilloantes suxestións e as desafiantes preguntas que suscitan. As súas demoradas pescudas de arquivo e unha relectura dos testemuños textuais realizada desde uns presupostos orixinais levárona a postular un límite notablemente inferior á escrita vernácula en Portugal, recuando ata ca. 1170, e a poboar con preciosos achados o escuro período de xestación daquela.

Así, nunha primeira achega, A. Maria Martins e C. Albino (1997) daban a coñecer unha 'Noticia de auer', un documento en escrita romance 'borrosa'

(volveremos sobre este termo), para o que postulaban unha datación anterior aos finais do século XII. Pero a achega máis importante veu a lume dous anos máis tarde, cando a nosa investigadora, co gallo dunha posta ao día do devandito traballo de Cintra, estampa dezanove instrumentos, case todos inéditos, dezasete dos cales se reputan como vernáculos —incluíndo a devandita ‘Noticia de auer’ (Martins 1999; véxase tamén Martins 2001a, 2001b). Seis destes documentos son presumiblemente datables no último terzo do século XII (Martins 1999, nº 2-7), un está datado en 1210 (ídem, nº 12; o nº 13 é versión latina do mesmo), outro máis pódese situar entre fins do século XII e comezos do seguinte (ídem, nº 8), aínda dous máis na primeira metade do século XIII (ídem, nº 9-11), e finalmente os últimos seis están datados entre 1234 e 1255 (ídem, nº 14-19).

Salvo unha carta de 1236 que rexistra un contrato de compra-venda, todos os devanditos textos teñen carácter probatorio. O que parece máis definitivamente romance de todos é este contrato que acabamos de citar, que significativamente está redactado en leonés (Martins 1999, nº 16; incluímos na nosa táboa). Outros textos presentan un menor grao de definición idiomática pero en xeral aproxímanse estreitamente ao romance polo menos nalgúns treitos, nomeadamente a propia ‘noticia de auer’ de San Salvador de Moreira da segunda metade do século XII (ídem, nº 5), a noticia de manda de Margarida García da primeira metade do século XIII (ídem, nº 9) e o testamento de Dona Aldora Afonso de 1243 (ídem, nº 17; incluímos na táboa). Canto á tipoloxía documental correspondente, segundo as certas palabras de A. M. Martins,

os documentos escritos en portugués até à segunda metade do século XIII constituem un universo restrito, pertencendo no seu conxunto aos géneros —aparentados ou circunstancialmente aproximábeis— noticia, finto, anotação / relação de dívidas ou pagamentos, testamento. Estes tipos documentais têm em comum a sua tênue submissão a modelos textuais pré-definidos (Martins 2001a: 36).

Polo vello aberto pola investigadora lisboeta internouse posteriormente o estudoso galego J. A. Souto Cabo, ao emprender unha serie de pesquisas sistemáticas na procura de documentación vernácula da segunda metade do século XII (Souto 2003a) e da primeira metade do século XIII (Souto 2003b). No primeiro traballo, ao referirse ao problema da identificación idiomática dos textos borrosos, propón establecer a seguinte tipoloxía: “a) textos latinos com segmentos compactos em vernáculo, b) textos latinos, ou de adscrição idiomática imprecisa, caracterizados por uma presença geral, mais difusa, de elementos vernáculos, c) textos romances, contendo em maior ou menor grau resultados exclusivamente latinos” (2003a: 332) Esta tipoloxía, como de

contado veremos, apunta cara aos fenómenos resultantes do contacto de linguas que en sociolingüística se denominan *code switching* ou ‘alternancia de códigos’ (tipo a) e *code mixing* ou ‘mestura de códigos’ (tipos b e c)³; porén, sorprendentemente, non volveu ser aplicada polo autor en traballos posteriores.

No mesmo artigo ultimamente citado, o dito investigador edita dez pezas documentais: (a) tres escrituras da primeira categoría, datadas en 1139, 1184 e 1188 (un cambio e dúas vendas); (b) outras tres da segunda categoría, das cales unha de 1188 e dúas sen data, mais datables a finais do século XII (unha noticia, un finto e unha manda testamentaria); e (c) catro da terceira, das cales unha de 1184 e tres sen data, pero próximas a esta (trátase dun escrito, unha nómima, unha carta de foro e un pacto). A maioría dos documentos dos tipos (b) e (c) son de carácter probatorio, e por tanto non teñen nin fórmula de datación nin subscrición, o cal introduce un compoñente de imprecisión, e ata de incerteza, nas súas datacións; por parte, a súa clasificación dos catro últimos na terceira categoría (isto é, a súa consideración como textos escritos en romance) é cando menos discutible. Dado que carecen de data e pola súa definición problemática non incluímos ningún destes textos na nosa táboa final.

Nun contributo posterior (Souto 2003b), onde aborda as “dinámicas de escrita romance da primeira metade do século XIII”, o profesor compostelán retoma a tipoloxía documental de Martins, que aplica aos oito documentos que presenta en edición, un procedente do territorio galego e o resto do portugués. Deles, cinco carecen de data, pero son atribuídos á primeira metade do século XIII: trátase de dúas noticias, dúas mandas testamentarias e unha partición. Dous documentos máis están datados en 1257 e 1259, e consisten nunha partición e un prazo. Finalmente, publícase un documento galego de 1231 que non pertence a ningunha das devanditas categorías. Pola nosa banda, estimamos que, fóra do texto galego de 1231, soamente poden considerarse da categoría (c) tres deses textos (e algún deles con dúbidas), datables aproximadamente no segundo cuartel do século XIII, que son os que incluímos na táboa.

Na liña antes apuntada, todos os documentos que levamos considerado nos parágrafos precedentes se caracterizan por conteren unha mestura “de elementos formais e estruturais latinos com elementos mais innovadores vul-

3. Canto ao *code-switching*, a título de ilustración, véxase Myers-Scotton 1997 ou Álvarez Cáccamo 1998; con todo, téñase en conta que os estudos sobre este fenómeno versan exclusivamente (ou case) sobre a interacción oral. Sobre interferencia lingüística e mestura de códigos (que por vía da regra tamén se estudan en relación co discurso oral en contextos de contacto lingüístico), pode verse Lehiste 1988 e Odlin 1989.

garizantes, que co-existían en variación na mesma sincronía scripto-lingüística” (A. Emiliano, *apud* Martins 1999: 499). É por iso que a identificación do idioma en que están redactados atópase aberta á discusión: trátase de decidir se o estadio scripto-lingüístico que manifestan se atopa ben dun lado ou ben do outro da dubidosa fronteira entre o que consideraríamos unha escrita tar-do-latina fortemente interferida de elementos vulgares e o que xulgaríamos unha escrita paleo-romance en incipiente proceso de destaque do latín, e por tanto masivamente latinizada. O problema é que os criterios para delimitar esa fronteira son discutibles, e aínda o é máis a súa aplicación a textos, formas e estruturas concretos (unha discusión detallada de puntos individuais pode verse en Emiliano 2003c e Martins 2004).

Ao noso parecer, resulta crucial lembrar a situación sociolingüística en que estes textos aparecen, exemplo típico de diglosia clásica, caracterizada por unha especialización funcional ríxida entre un código elevado, o latín, que monopoliza unha serie de ámbitos de uso, xéneros de discurso e estilos ‘altos’ —en particular os relacionados coa escrita—, e un código baixo, o romance, confinado á oralidade⁴. Dito así, pode parecer que a situación de referencia é sinxela, pero esta é unha impresión enganosa: trátase dun escenario extraordinariamente complexo, caracterizado por un alto grao de fluidez e unha extrema borrosidade. O escribente (preferimos usar este termo e non o de ‘falante’, pois a cuestión céntrase coa escrita) manexaba un repertorio lingüístico difuso, nun extremo do cal se situaba unha norma escrita ‘latina’ razoablemente focalizada e máis ou menos estable (cos matices a que logo nos referiremos), e no noutro un conxunto de variedades romances faladas en incipiente proceso de decantación e de recoñecemento, moito menos focalizadas e dabondo inestables. Simplificando, podemos imaxinar ese repertorio como constituído por un abano de variedades ordenadas nunha escala implicacional, gradualmente dispostas desde un polo ‘máis latín’ a outro ‘máis romance’.

Endebén, se nunha primeira aproximación a imaxe da escala implicacional resulta ilustrativa, non convén deixarse enganar polo seu esquematismo (Monteagudo 2004a: 394-99). Un modelo que representa máis fielmente a situación en aprecio é o dun espazo multidimensional caracterizado por unha diversidade interna considerablemente ampla (en termos de distancia interlingüística entre as variedades correspondentes aos ‘extremos’ do *continuum*), abondo confusa (polas razóns que a seguir exporemos), e con regras complexas de selección e combinación de variantes de distinto tipo

4. Retomo no que vén a seguir as observacións que desenvolvín en Monteagudo 1999: 81-89, 105-113, 117-21.

—regras que eran activadas en función dunha serie de factores tales coma as tradicións discursivas e as normas de uso vixentes, a identidade social e a competencia lingüística do produtor do texto, o contexto do acto de comunicación, o xénero do discurso e o tipo de texto aquecente, ou as intencións expresivas do escribente (i.e., o produtor do texto escrito). Xa que logo, o repertorio lingüístico correspondente a este escenario diglósico non se achaba estruturado (como ás veces se tende a supoñer de xeito máis ou menos inconsciente) en termos de oposición tallante entre dous idiomas nidamente focalizados e por tanto obviamente distinguibles, afastados por fronteiras ben delimitadas e doadas de recoñecer.

Doutra banda, nos escenarios sociolingüísticos deste tipo os (sub)sistemas lingüísticos en contacto conviven simbioticamente, de maneira que a variación intrasistemática (no interior de cada subsistema lingüístico) e a intersistemática (resultado do entrecruzamento dos subsistemas en contacto) están inextricablemente interconectadas, e de aí resulta unha constelación magmática de fenómenos de hibridación. Propomos denominar este aspecto da situación como *interglosia*. Interesa subliñar que os fenómenos relacionados con esta (en particular a mestura e a alternancia de códigos) deveñen plenamente funcionais á hora de organizar o rango de ‘estilos’ da comunidade correspondente —isto é, de estruturar o repertorio das variedades que corresponden a cadanseu contexto de comunicación e xénero de discurso/tipo de texto. Para sermos máis exactos, nas condicións devanditas a amazón do repertorio de estilos de comunicación dispoñibles repousa en boa parte sobre os fenómenos de *interglosia*, ata o punto de que é imposible caracterizar as diferentes variedades diatópicas (‘estilos’ de discurso) facendo abstracción daqueles. Destarte, neste tipo de escenarios sociolingüísticos é habitual que remanezan variedades interlectais, isto é, modalidades de compromiso ou de transición dunha a outra ‘lingua’ que poden alcanzar unha relativa estabilidade e que adoitan presentar unha adscripción idiomática dubidosa.

Dito isto, ao tratarmos do escenario sociolingüístico do occidente da península no período en foco (ca. 1150-ca. 1250) —o mesmo que cando nos referimos a outras áreas da Romanía nos respectivos períodos de emerxencia da escrita romance—, non podemos deixar de subliñar as seguintes particularidades:

- a) o latín carecía de falantes nativos e o seu uso estaba restrinxido á escrita, o cal ten consecuencias importantes canto á competencia lingüística dos produtores de textos en latín e ao tempo canto á definición da norma lingüística *cultivada* (enténdase: do conxunto das subnormas que correspondían a cadansúa modalidade de ‘latín’). Cada usuario do latín escrito operaba cun repertorio lingüístico nesa lin-

gua máis ou menos amplo e máis ou menos próximo a cada unha das subnormas de referencia, un repertorio que, salvo para os escasos individuos intensivamente instruídos, consistía en modalidades diferentemente graduadas de 'interlectos (semi-)fossilizados' latino-romances (véxase abaixo, c)

- b) dada a carencia de modalidades exemplares dotadas dunha razoable definición, estabilidade e fixeza (carencia vencellada á inexistencia dunha modalidade escrita establecida), ás variedades romances correspondía cadansúa (sub)norma que podemos caracterizar por tres trazos: (1) borrosa verbo do eixo de variación diatópica (isto, é, na dimensión horizontal, dunhas a outras variedades), (2) inestable verbo do eixo de variación diacrónica (coexistencia profusa de variantes conservadoras e innovadoras), e (3) fluída verbo do eixo de variación diatópica ou estilística (como xa vimos)
- c) nas devanditas condicións, a interferencia no latín escrito da fala romance desembocou na constitución de variedades intermedias medianamente estabilizadas, que se poden caracterizar en termos de maior ou menor conformidade á norma latina culta e maior ou menor permeabilidade en relación á oralidade vulgar
- d) xa que nos referimos á escrita, non pode esquecerse a grande proximidade lingüística entre o latín (especialmente as modalidades escritas medievas) e o romance, nin o feito de que os sistemas grafémicos romances emerxeron a partir do sistema latino, nun lento proceso 'de destaque' e mediante unha adaptación progresiva

Xa que logo, latín ou 'gramática' dunha banda e 'vulgar', 'linguaxe' ou 'romance' doutra non eran conceptualizadas como linguas distintas, mais como códigos comunicativos complementarios e compatibles, nebulosamente definidos e confusamente contrastados, de maneira que resultaba natural e case inevitable combinar formas dun ou doutro no discurso escrito (doutra maneira tamén no oral, pero isto non nos aquece arestora). Tal combinación non se realizaba de xeito aleatorio, nin tampouco seguindo unhas regras ríxidas; mais aténdose a unhas pautas flexibles que variaban en función do tipo de texto e da situación comunicativa dentro dunha marxe de discrecionalidade que podía ser máis ou menos ampla en función do grao de formalidade do estilo / tipo de texto correspondente. O nivel de dominio sobre o latín culto que o escribán posuía resultaba ser un factor moi importante, dado que as lagoas na súa competencia neste eran preenchidas mediante interferencia (i.e., transferencia de recursos) do seu falar vernáculo.

O devandito é especialmente aplicable ao caso en foco, pois non estamos a tratar dunha situación de contacto entre dúas linguas previamente constituídas, mais entre dúas variedades (ou subsistemas de variedades) do

mesmo diasistema, unha das cales se atopaba en pleno proceso de obsolescencia por esclerosamento (o ‘latín’), mentres que a outra estaba en incipiente proceso de emerxencia mediante elaboración (o ‘romance’). Nese contexto, a cuestión sobre a identidade idiomática (latín ou romance) dun texto pode revelarse indecible, visto que a resposta depende exclusivamente (ou case) dos termos en que o problema é formulado, así que poden darse dúas (ou máis) respostas alternativas non mutuamente excluíntes.

Porén, se admitimos que no proceso de focalización (i.e., estabilización e definición) da modalidade emerxente xogou un papel decisivo a constitución dun sistema scriptolingüístico autónomo, de base claramente fonográfica (en contraste coa base morfo/logográfica do sistema previamente operativo), o pertinente diante dun texto escrito é preguntarse verbo de que estadio revela a súa escrita en relación ao proceso de constitución daquel sistema. Neste senso, concordamos con A. Emiliano cando sostén:

a questão dos mais antigos textos em português é de ordem scripto-lingüística, e toda a discussão acerca dos mesmos deve em primeiro lugar centrar-se em factos de escrita e na sua organização enquanto sistema. A atribuição do rótulo ‘português’ ou ‘latino’ (i.e. latino-português) a um texto medieval produzido em Portugal até meados do século XIII deve depender, não das características da oralidade subjacente ao texto, mas sim das características da escrituralidade que o texto evidencia (Emiliano 2003c: 269).

Por ilustrar cun exemplo que discute Martins (2004: 504-510): sen dúbida, a forma gráfica latina <fecit> podía estar suxeita a reinterpretación fonolóxica e consecuentemente ser lida ‘á romance’ como /feɖʒ/, /feɖʒe/ ou similar, pero aquela maneira de representar graficamente esta forma da fala ou de interpretar oralmente a tal forma escrita non corresponde a unha *scripta* (ou sistema scripto-lingüístico) romance autónoma, mais a unha *scripta* de base mixta, cun compoñente morfográfico e outro logográfico, e isto é precisamente o característico da fase de escrita latino-romance. A unha *scripta* romance autónoma correspondería unha representación do tipo fonográfico —todo o laxamente que se quixer—, como <fez>, <feze>, <feç>, <fec>, <fet>, <fets> etc., e non outra. Velaí o punto.

Esta observación é especialmente relevante toda vez que constatamos que unha boa porción dos textos exhumados por A. M. Martins e J. A. Souto son extremadamente curtos e/ou consisten pouco máis que en espidas listas de vocábulos precariamente ganduxadas nunha armazón sintáctica elemental. De máis a máis, hai que salientar que moitos deses vocábulos son nomes propios (antropónimos e topónimos), sendo que desde os comezos da tradición escrita latino-notarial do medioevo os nomes propios (e en menor

medida tamén os neoloxismos) constituíran precisamente o campo de experimentación das solucións gráficas de tipo fonémico que virían a se xeneralizar cando a constitución dos sistemas gráficos romances autónomos (véxase por caso Boullón Agrelo neste mesmo volume). Por outras palabras: na escrita dos nomes propios ensaiáronse as representacións gráficas específicas para os fonemas romances que non existían en latín (coma as series de consoantes palatais e africadas), para os cales o sistema gráfico herdado non ofrecía solucións de primeira man. Nesas condicións ¿non será problemático clasificar sen matices como romance un texto que consiste en pouco máis que unha lista de nomes propios?

De calquera maneira, a pregunta sobre o carácter autónomo ou heterónimo do sistema de escrita subxacente a un texto déixase responder dun xeito menos equívoco cá pregunta sobre a lingua en que está redactado. Ao noso parecer, a resposta a aquela pregunta é máis ben negativa para a maioría dos textos a que viñemos referíndonos. Sen dúbida, a maior parte deles están redactados nunha variedade de escrita maximamente vulgarizante (i.e., extremadamente informal), unha variedade estilística que se acharía na franxa ínfima do abano de estilos de escrita (luso-)latina dispoñible naquel período, e que anuncia a inminente eclosión da escrita romance. Pero non deixa de ser unha variedade que se sitúa *no interior* daquel rango de estilos, un rango no cal na práctica non existía (aínda) a opción de escribir en romance (i.e., mediante un sistema grafemático ou scripto-lingüístico autónomo). Só nuns poucos textos podemos albiscar o emprego dun rexistro minimamente estabilizado que presenta un grao suficientemente elevado de saturación de variantes romanceadas (isto é, que responden ao principio grafo-fonémico), un rexistro que lexitimamente podemos considerar transicional ou quasi-romance.

En conclusión, salvo os casos que fomos sinalando, os testemuños en foco poderán considerarse todo o máis precursores da escrita romance, pero non textos plenamente romances no senso que se adoita empregar a este termo —textos escritos en galego-portugués. Desde logo, non poden considerarse romances no mesmo senso en que dicimos que a Noticia de torto ou o Testamento de Afonso II o son. Se tivésemos que ampliar a noción de texto escrito ‘en romance’ para dar cabida nela a este tipo de textos, daquela teríamos primeiro que revisar os alicerces mesmos sobre os que se funda a distinción entre o ‘latín’ e ‘romance’ no ámbito e no tempo aquecentes, e a seguir teríamos que revisar e reclasificar unha morea de testemuños. Como estimamos que non hai motivo suficiente para isto —que no fondo pouco máis sería que unha mudanza de nomenclatura coa correspondente reorganización de etiquetas—, coidamos que sen unha rigorosa peneira previa non se pode aceptar a significación histórico-lingüística que os seus editores

outorgan a título xeral a estes documentos: 'os máis antigos textos escritos en portugués'. En todo caso, unha porción destes textos manifestan a vixencia dunha modalidade scriptolingüística de transición que podemos considerar quasi-romance e que prelude a *scripta* conservadora plenamente romance, da que falaremos a seguir. Naturalmente, o dito non mingua en absoluto o extraordinario interese dos testemuños exhumados como elos da cadea que conduciu á emerxencia da escrita en (galego-)portugués.

3.3. *Dúas tradicións de scripta: acrografía / basografía*

Entre as valiosas suxestións contidas nos traballos Ana Maria Martins, aínda hai dous puntos máis sobre os que nos interesa virar a atención:

- A distinción entre dúas correntes no proceso de emerxencia da *scripta* luso-romance, unha innovadora e outra conservadora
- As relacións históricas entre os procesos de emerxencia da escrita instrumental e da escrita literaria en romance

A consideración do primeiro destes puntos condúcenos a retornar aos dous documentos máis importantes (ou polo menos máis indiscutibles) da produción primitiva portuguesa, a chamada 'Noticia de torto' (ca. 1212) e o 'Testamento de Afonso II' (1214)⁵. Nunha primeira aproximación a estes textos, un fenómeno que salta inmediatamente á vista é a diferenza entre eles canto ao grao de elaboración e fixación dos respectivos sistemas grafemáticos. En palabras de Cintra,

aquilo que chama inmediatamente a nosa atención quando emprendemos a análise lingüística da Notícia de Torto é o carácter arcaico e hesitante da súa maneira de representar os sons do galego-portugués antigo. Deste punto de vista, afasta-se radicalmente do outro mais antigo documento redigido en portugués —o Testamento de Afonso II, também ele escrito em 1214, mas cuja grafia se apresenta como muito mais regular e coerente (1990: 42).

Ou, en palabras de A. M. Martins:

A Notícia de Torto e o Testamento de Afonso II, de 1214, sendo dois documentos produzidos na mesma época, apresentam-se fortemente diferenciados no que respeita às suas *scriptae*. A *scripta* do Testamento de Afonso II é surpreen-

5. Véxase Leite de Vasconcellos (1959: 63-93), Costa (1977) e Cintra (1990). Edición e comentarios dos dous textos, coa remisión á bibliografía máis relevante, en Castro (2006: 96-143). Para a Noticia, pode verse ademais Emiliano / Pedro 2004.

dente pola regularidade que evidencia; a *scripta* da Noticia de Torto surpreende pola acentuada variación (Martins 1999: 499).

Co gallo dese acentuado contraste entre dous textos practicamente coevos —e referíndose tamén ao conxunto da produción portuguesa primitiva que antes discutimos e que ela mesma exhumou— Martins distingue dúas tradicións de *scripta* (1999: 499-504): unha elaborada e innovadora pero estable, emancipada do modelo escriturario latino-notarial, e outra ventureira, conservadora e inestable, presa ao dito modelo. A primeira correspondería á chancelaría rexia, unha oficina de produción centralizada e con poder de irradiación; a segunda aparecería como epifenómeno do carácter disperso e periférico do resto da produción, e a súa consolidación veríase bloqueada pola imposición da outra tradición, máis poderosa. Trazos salientes da segunda serían, por caso, a non estabilización da distinción gráfica entre consoantes xordas e sonoras (relacionada co peso do modelo latino), a inestabilidade na representación da africada palatal xorda /tʃ/ (<ci, ti, cti, chi, pl>) e da fricativa prepalatal /ʃ/ (*pesotas, riselus, leisu*), a acentuada variabilidade da representación dos ditongos decrecentes e o aparecemento de variantes extravagantes (*pezena, pecheno* ‘pequeno’). Na nosa opinión, esta tradición de *scripta* conservadora é a directa herdeira das tentativas quasi-romances ás que fixemos referencia anteriormente.

Conforme Martins, o testamento de Afonso II non manifesta esas características:

Das versións que dele coñecemos, está practicamente ausente e a variación entre formas latinas e romances e a indistinción gráfica entre consoantes surdas e sonoras (relativizado o caso das sibilantes que constitui um domínio de estabilização tardia) (1999: 502).

Esta distinción entre dúas tradicións de *scripta*, unha innovadora e máis elaborada, outra conservadora e máis inestable, parécenos de todo punto pertinente. Ademais de caracterizalas do punto de vista formal, mediante as etiquetas que acabamos de utilizar, a nosa colega apunta outros aspectos relevantes: a *scripta* elaborada xéstase a chancelaría rexia, as *scriptae* conservadoras xorden da man de humildes escribáns provinciais, e son empregadas en tipos documentais de inferior categoría. Na nosa opinión, aínda podemos chegar máis lonxe no tocante á caracterización sociolingüística e á determinación das condicións históricas do xurdimento e desenvolvemento de cada unha das ditas tradicións. Isto é o que nos propoñemos nas seguintes liñas.

No proceso de constitución das *scriptae* romances detéctanse, efectivamente, dúas correntes distintas. Dunha banda está a deriva espontánea, len-

ta e sinuosa, das *scriptae* latino-notariais que se deixan ir permeando das variedades faladas baixo a influencia dunha serie de factores, algúns xa evocados nestas páxinas: a maior ou menor instrución dos escribáns, a crecente infiltración de elementos léxicos dificilmente 'convertibles' ás grafías latinas (topónimos, neoloxismos...), a presión a prol dunha maior comprensibilidade dos escritos, a configuración de estilos de lingua vulgarizados que se asocian a certos tipos de texto... Doutra banda, xorde a intervención deliberada de determinados centros dotados por un lado do saber suficiente para elaborar un produto cultural e tecnicamente tan sofisticado como é un novo sistema scriptolingüístico e por outro lado de poder bastante para difundilo e impoñelo nun territorio e/ou un ámbito político-cultural determinado. Nótese que no segundo caso, falamos de competencia técnica, que implica unha acumulación de coñecemento e experiencia e un persoal altamente especializado e cualificado, con dedicación profesional á produción de textos escritos; e tamén falamos de capacidade para tornarse nun punto de irradiación de normas e modelos. Naturalmente, tamén temos que falar de vontade de realizar o proxecto, que presupón motivacións concretas, ocasións desencadeantes e contextos facilitadores.

Xa que logo, é enganoso concibir a evolución dos sistemas de escrita só ou fundamentalmente en termos de deriva diacrónica espontánea e puramente gradual, análoga á dos sistemas lingüísticos (nin sequera neste caso tal modelo é, en rigor, aplicable). En realidade, aquela evolución está marcada por cesuras, momentos críticos que se traducen en bruscas aceleracións do ritmo evolutivo ou viraxes inopinadas na súa orientación. Estes saltos cualitativos de importancia decisiva, que dificilmente teñen explicación nunha perspectiva puramente evolutiva (dunha deriva gradual e espontánea, quereamos dicir), adoitan ser efecto da intervención efectiva dun daqueles centros. Máis aínda, sen a intervención dun deses centros, pode acontecer que a as *scriptae* locais por si mesmas se manteñan indefinidamente en estado de variación indecisa e non dean converxido nunha tradición unificada. Naturalmente, unha vez constituída, a *scripta* elaborada entra en relación dinámica coas *scriptae* rudimentarias, e, se se dan as condicións sociolingüísticas necesarias, será a primeira a que marque a pauta dominante.

De máis a máis, non se debe esquecer que, como antes apuntamos, a emerxencia da escrita en romance (i.e., mediante unha *scripta* autónoma) no fondo constituíu unha innovación cultural, e como tal non foi resultado de sucesivas invencións *ex nihilo* en cada un dos ámbitos en que se produciu, mais, pola contra, foi propagada dun ao outro ámbito mediante préstamo. Xa que logo, cada unha das variedades romances (cando menos da Hispania central e occidental) non se dotou desde o comezo dun sistema grafemático de seu, completamente formado e inventado exclusivamente

para as súas necesidades. Ben pola contra, máis que de invencións individuais, resulta acaído falar dunha serie de préstamos sucesivos e adaptacións parciais, adaptacións que no primeiro momento adoitan ser máis ben superficiais, e que só nalgúns casos e só a longo prazo conduciron, mediante unha cadea de reformas acumuladas, á constitución de sistemas grafemáticos plenamente autónomos non só en sentido vertical (con respecto ao latín) como tamén en senso horizontal (i.e., con respecto ás variedades romances veciñas).

Á vista disto, unha intervención puntual dun determinado centro de decisión pode producir textos a primeira vista anómalos polo alto grao de elaboración do sistema scriptolingüístico subxacente, cando comparados co conxunto da produción escrita coeva. Esta aparencia de anomalía aínda pode ser maior se, polas razóns que foren (falta de continuidade, perda de testemuños), a iniciativa se nos presenta máis ou menos illada. Á luz do devandito, convirá matizar unha afirmación (no fundamental atinada) coma a que reproducimos a seguir, formulada co gallo do testamento de Afonso II:

Não seria possível obter uma escrita portuguesa tão regular ao primeiro ensaio. A inferência é a seguinte: embora na chancelaria geral portuguesa continuasse durante mais de meio século a ser observado o costume de escrever em latim os documentos formais, destinados a perdurar no tempo e a assumir carácter oficial, já era uso, no início do século XIII, escrever em português os textos de carácter efêmero, tal como apontamentos, mensagens pessoais, rascunhos, minutas... os quais, pela sua própria natureza, muito poucas possibilidades teriam de chegar até nós" (Castro 1991: 184; a afirmación aparece lixeiramente reformulada en edicións posteriores do texto).

Tornando agora á teoría das dúas tradicións de *scripta* arborada por Ana M. Martins, parécenos oportuno sinalar que, falando máis en xeral, na produción escrita do medioevo —mesmo a producida xa en época de pleno desenvolvemento da escrita en romance— é dado constatar unha correlación estreita entre estas tres variables: (a) o tipo de texto escrito segundo unha escala sociolingüística alto/ baixo, (b) a modalidade de escrita empregada, nun rango que vai da máis caligráfica á máis cursiva, e (c) o grao de elaboración da *scripta*, nun abano de modalidades desde a máis ortográfica á máis alográfica. Estamos a traballar desde esta perspectiva, e esperamos poder ofrecer resultados relevantes no futuro. Á luz disto, propomos reformular os termos da dicotomía establecida pola devandita estudosa: no canto de *scripta conservadora* – *scripta innovadora*, falaríamos de *acrografía* (*scripta acrográfica*) – *basigrafía* (*scripta basográfica*), definidas non soamente polas respectivas características formais a que remite a terminoloxía proposta pola

nosa colega, mais tamén en termos funcionais e socio-culturais, seguindo polo camiño que Castro⁶ e a propia Martins emprenderon.

3.4. *O cultivo do galego-portugués na lírica no período primitivo. Atando cabos verbo da conexión galega*

Outro aspecto apuntado por Martins e que está pendente dunha exploración máis en profundidade é as presumibles relacións entre os procesos de emerxencia da escrita romance en dous xéneros de discurso distintos, como son o da produción literaria —isto é, no que nos atinxe, da lírica trobadoresca—, e o da prosa instrumental. Aínda que estamos certos de que os ensaios primeirizos no primeiro dominio son anteriores aos finais do século XII, de momento as conexións concretas que podemos establecer entre as orixes do cultivo do galego(-portugués) na lírica e na prosa documental son máis ben velañas (Martins 2001a: 41-44). Endebén, está fóra de dúbida que nas primeiras décadas do século XIII se escribían textos poéticos en romance, e semella razoable supor que para iso se utilizaba un sistema de escrita de base fonográfica, que podemos figurarnos constituído a partir a imitación e a adaptación, directas ou mediatizadas, das solucións gráficas ensaiadas na lírica francesa e occitana —todo o cal resulta moi difícil de determinar, por causa da carencia de testemuños primitivos. Canto a isto non estará de máis que lembremos aquí tres fenómenos histórico-literarios relevantes⁷:

- o protagonismo da corte real galego-leonesa de Afonso IX como centro de recepción do trobadorismo occitano no occidente da Península e como alcouce onde xermolou a tradición lírica do noroeste
- a presenza sobranceira de compositores galegos, maiormente do sur de Galicia, nas dúas primeiras promocións trobadorescas
- e en relación co anterior, o papel fulcral das cortes rurais da pequena nobreza de Galicia e o norte de Portugal na acollida e impulso do fenómeno trobadoresco

6. Véxase, a título de exemplo, a seguinte observación: “Não há, na escrita da Notícia [de torto], qualquer vislumbre de regularidade gráfica (ou paleográfica): o seu escriba não era profissional, tinha hesitações frequentes quanto à representação dos sons, cometeu erros que não emendou, transitava constantemente do português para o latim. Tais defeitos não surpreendem: ele não trabalhava para o rei de Portugal, mas para um fidalgo arruinado do Minho, que não possuía chancelaria nem escriba permanente” (1991: 236; lixeiramente reformulado máis tarde: Castro 2006: 107).

7. Estes aspectos foron brillantemente pescudados polos investigadores portugueses A. Resende de Oliveira e J. C. Miranda (Oliveira 1994, Oliveira / Miranda 1995, Miranda 2004a), e neles afondamos no traballo no prelo a que fixemos referencia no comezo do presente contributo, en que se desenvolven varios dos puntos que a seguir esbozaremos.

Sobre os tres puntos, seguimos o vieiro aberto por A. Resende de Oliveira e J. C. Miranda, conforme pistas que nos viñeron suxeridas polo estudo do foral de Caldelas, e que noutro lugar serán desenvolvidas con maior extensión (Monteagudo no prelo). Como se sabe, este foral foi dado por Afonso IX en 1228, contra finais do seu reinado (Monteagudo 2005), e entre os seus confirmantes figuran na primeira columna ‘Rodericus Gomez de Trastamar’ e ‘Fernan Iohanis, filius de Johan Batissele’, e na terceira un ‘Fernan Pelagii Varella’, que teño identificado con razoable seguranza como o trobador Fernan Paez de Tamallancos, naqueles anos tenente da terra de Búbal, veciña á de Caldelas. Máis adiante veremos a onde nos conducen as relacións que podemos establecer entre estes tres personaxes e as primeiras xeracións trobadorescas.

Nas magras ringleiras da xeración inicial da lírica cortesá —a dos autores que trobaron no primeiro cuartel do século XIII— parecen ser de proxenie galega Ayras Moniz d’Asme, Diego Moniz, Pero Paez Bazaco, Ayras Soarez e Osoyro Eanes. Os presumibles irmáns Ayras e Diego Moniz pertencían a unha xinea enraizada na terra de Asma, no suroeste da actual provincia de Lugo, contigua á de Búbal (no noroeste da actual provincia de Ourense), conexión sobre a que de contado voltaremos (Oliveira 1994: 316-317; Miranda 2004: 81-90 e 91-96). Pedro Paez Bazaco ou Bazoco, a xulgar polo testamento do seu presumible pai, Pelagio Bazaco, pertencía a unha liñaxe da pequena nobreza afincada nas proximidades da cidade de Ourense e con propiedades nas terras estremeiras de Aguiar e Búbal, entre outras (Oliveira 1994: 423)⁸.

Por parte, outro integrante da promoción inicial, o nobre luso García Mendiz d’Eixo, cabezaleiro da liñaxe aristocrática dos Sousa, compuxo a súa única cantiga coñecida (significativamente, en occitano) por volta de 1215, coincidindo co seu exilio temporal no reino de León. Ora, no verso inicial dese cantar (*B* 454, “Ala u nazq la Torona”, véxase Miranda 2004a: 69-77) transparece o vencellamento do autor coa terra de Toroño —cuxos límites coincidían cos da diocese de Tui—, onde precisamente tomou como esposa a Elvira González de Toroño (Michaëlis de Vasconcelos 1904, II: 327; Oliveira 1993). Polo seu carácter fronteirizo, naqueles tempos a terra de Toroño mantívose intensamente permeable en relación co reino de Portugal, como testemuñan as conexións familiares non só de García Mendiz —entre outras moitas do lado portugués (véxase a seguinte nota a rodapé)—, mais tamén

8. Para Pelagio Bazaco, suposto pai do trobador, véxase Duro 1996, nº 84, datado en 1193, e nº 238, s.d., datable na primeira metade do século XIII (manda testamentaria deste, onde cita *Petrus Pelagii, filius meus*); para Pedro Bazaco, o propio trobador, véxase Duro 1996, nº 238, datado en 1223. Un “Rodericus Petri, connomento Bazaco”, que aparece nun documento de 1234 (Fernández de Viana / González Balasch 1999, nº 216) pode ser fillo do trobador.

dunha das liñaxes galegas máis sobranceiras que alí fundían as súas raigañas, os Arias, *Batissela* ou Limia⁹.

Esta xinea, xurrida do enlace entre Fernando Arias Batissela e Teresa Vermúdez de Traba¹⁰, estivo encabezada nos finais do século XII e comezos do XIII sucesivamente polo fillo primoxénito desta parella, Johan Fernandez Batissela, que casou en primeiras nupcias con Berenguela Gil Alonso [de Baiam]¹¹, e polo primoxénito deste casal, Fernan Eanes Batisela. Este, pola súa volta, foi casar con outra doncela portuguesa, Teresa Eanes, filla do matrimonio formado por Guiomar Mendiz (irmá de Garcia Mendiz d'Eixo) e Johan Perez da Maia. Fernan Eanes Batissela mantivo un vencellamento comprobable co ambiente trobadoresco das primeiras décadas do século, como axiña veremos.

Nas ringleiras da segunda xeración trobadoresca, que abranxe os autores que se exercitaron (ou comezaron a exercitarse) entre 1220 e 1240, queremos salientar media ducia de nomes, uns pola orixe galega e outros polas conexións con Galicia: Fernando Paez de Tamallancos, Pay Soarez e Pedro Vello de Taveirós dunha banda, e Roy Gomez de Briteiros, Martin Soarez e o conde Gonzalo Garcia de Sousa da outra. O trobador Fernando Paez de Tamallancos está inequivocamente identificado cun *Fernando Pelagii* cabaleiro (*armiger*) documentado entre 1216 e ca. 1242 como tenente do castelo de Alba e a terra de Búbal, onde aquel estaba situado (Oliveira 1994: 343)¹². Ati-

9. Véxase Mattoso 1985, 187. O mesmo historiador ten afirmado, falando do século XII e a primeira década do XIII: "As relacións familiares entre os nobres dos dous lados da fronteira, e as fáceis oscilacións dos señores entre os dous reinos, mostran una perfeita ósmose entre as nobrezas galega e portuguesa, senón una verdadeira identidade" (Mattoso 1985: 180-81; véxase tamén pp. 182-84, onde fai referencia concreta á familia Limia). Sobre os Arias Batissela (ou *Baticela*) véxase García Álvarez 1966, López Sangil 2005 tamén se refire a esta familia, na medida en que portiña cos Traba. Sobre a terra de Toroño nos séculos XI a XV, véxase Fernández Rodríguez 2004.
10. Teresa Vermúdez era neta do célebre Pedro Froilaz de Traba por parte do seu pai (o conde Vermudo Perez), e por parte da nai, Urraca, era sobriña do primeiro rei de Portugal Afonso I Henriquez. Por outra banda, Rodrigo Gomez de Trastámara, de quen falaremos a seguir, era bisneto por parte do pai (o conde de Trastámara Gomez González) de Fernando Perez de Traba, o fillo de don Pedro Froilaz que tivo amores con dona Tereixa de Portugal, a nai de Afonso Henriquez.
11. Posteriormente, Johan Eanes Batissela casaría coa famosa Maria Paez Ribeira, a *Ribeiriña*, tamén filla dunha liñaxe de Toroño, e célebre porque fora amante de Sancho I de Portugal, de quen tivo o futuro trobador Gil Sanchez (Michaëlis de Vasconcelos 1904, II, 318-19 e 527-29). Gil Sanchez estivo unido a dona Maria, filla de Garcia Mendiz d'Eixo. Outro froito dos amores de Sancho I e Maria Paez foi Teresa Sanchez, que estivo casada con Afonso Tellez de Meneses, o sogro de Rodrigo Gomez de Trastámara (véxase máis abaixo). Unha filla da *Ribeiriña* e Johan Fernandez Batissela, de nome Teresa Anes, foi casar cun fillo de Garcia Mendiz d'Eixo, Mem Garcia de Sousa (Michaëlis de Vasconcelos 1904, II, 330).
12. Este trobador aparece como confirmante do foral do burgo de Caldelas de 1228 ("Fernando Pelagii Varela"). Adiantando datos que detallarei no traballo no prelo, deixo constancia de que te-

nadamente, o investigador José Carlos Miranda sinalou que “non deixa de ser sintomático que os poucos nomes que compoñen o novo grupo sejam esencialmente oriundos do Sul da Galiza” (2004a: 62). Endebén, a observación é susceptible de maior precisión, pois as devanditas referencias nos envían a unha área moito máis acoutada, situada ao norte da cidade da Ourense, e constituída polas terras de Aguiar, Búbal, Orcellón e Asma (véxase sobre isto o noso traballo no prelo reiteradamente citado).

Vaiamos agora ás conexións con Galicia do grupo de trovadores portugueses que antes citamos. Está documentada a estadía de Roy Gomez de Brieteiros, infanzón portugués dunha liñaxe da pequena nobreza do Miño, na corte de Afonso IX, pois en 1226 aparece como mordomo do rei de man do infante portugués Pedro Sanchez, fillo de Sancho I, e un dos personaxes máis sobranceiros da corte galego-leonesa naquela década (Oliveira 1994: 431-32; véxase González 1944, II, nº 473). Deste trovador sobreviviu un exiguo legado textual, dúas breves cantigas de escarnio, unha delas fragmentaria (*B* 1543-1544, Lapa 1970, nº 408-409), pero en troca alcanzounos de cheo o eco chocalleiro dun escandaloso episodio que protagonizou (Michaëlis de Vasconcelos 1904, II: 324-33 e 336-41). Por volta de 1227, o infanzón deu en raptar, para forzar o matrimonio, unha doncela de xinea ben máis elevada cá súa, dona Elvira Eanes, filla de Johan Perez da Maia. Como acabamos de sinalar, a irmá desta doncela, Teresa Eanes, viña sendo a dona do ricome da Galicia meridional Fernan Eanes Batissela.

O vergoñento incidente foi escarnecido polo trovador Martin Soarez (*B* 172, Lapa 1970, nº 285; véxase Bertolucci 1992: 112-14), un autor orixinario de Riba de Lima en Portugal, quen pola súa volta trabou relación con Pay Soarez de Taveirós, como queda patente na tenzón que entre os dous teceiron, transmitida polo Cancioneiro da Biblioteca Nacional (*B* 144, Lapa 1970 nº 301; Bertolucci 1992: 49-50). Ora, Pay Soarez é dunha banda autor da singular ‘cantiga da guarvaya’ (*A* 38), frechada a unha ‘filla de don Paay Moniz’, que Carolina Michäelis estaba convencida de que se trataba de María Paez a Ribeiriña, quen primeiro foi amante de Sancho I de Portugal, e despois, esposa de Johan Fernandez Batissela, —e por tanto, madrastra de Fernando Eanes Batissela¹³. Por parte, Pay Soarez é coautor doutra tenzón co seu irmán Pero Vello de Taveirós (*B* 142; Vallín 1996: 95-97), que, segundo a rúbrica que a precede, ía frechada a “duas donzellas muy fremosas e filhas d’algo

ño identificado este Fernando Paez de Tamalancos como fillo de Pelagius Muniz Varela (quen foi tenente do castelo de Pedraia na terra de Aguiar), tal como se consigna en varios documentos de finais do século XII.

13. Discute esta identificación de María Paez o investigador Oliveira 1994, 402. Véxase tamén sobre isto Vallín 1996: 232-34.

assaz, que andavan en cas dona Mayor, molher de dom Rodrigo Gomez de Trastamar” (Michaëlis de Vasconcelos 1904, II: 314-17; Oliveira 1994: 401-402 e 424-25). Tendo en conta esta referencia a dona Mayor [Tellez de Meneses], parece que a cantiga non debe ser anterior a 1226-28, pois no segundo ano rexistramos por primeira vez don Rodrigo e dona Mayor como marido e esposa (Vieira 1999: 53, López Sangil 2005: 168).

Sen dúbida, a actividade lírica dos portugueses Roy Gomez de Briteiros e Martin Soarez e mais dos galegos Pero Vello e Pay Soarez de Taveirós desenvolveuse no segundo cuartel do século XIII, pero non dispoñemos de ningunha proba concreta que permita datar algún dos seus textos con maior precisión. O certo é que dos que podemos conxecturar unha datación aproximada, algúns apuntan máis ou menos vagamente cara á década dos 30 e outros cara á dos 40.

Fillo do antes amentado Garcia Mendiz d'Eixo e da nobre galega Elvira Gonzalez de Toroño, o conde Gonzalo Garcia de Sousa tamén gustou de trobar. A única composición del que chegou a nós (*B* 455, *V* 346; Lapa 1970 n.º 176) satiriza un acontecemento semellante ao protagonizado por Roy Gomez de Briteiros: o rapto de Maria Rodriguez Codorniz da casa do seu parente Rodrigo Gomez de Trastámara por parte dun tal Johan Bezerra, tamén con vistas a forzar un matrimonio vantaxoso (Michaëlis de Vasconcelos 1904, II: 330, n. 2; Oliveira 1994: 354-56)¹⁴. Esta Maria Rodriguez Codorniz era curmá directa de Fernan Eanes Batisela, como filla do tío paterno deste, Rodrigo Fernandez Codorniz¹⁵.

Recapitulando sobre a información que acabamos de ofrecer, resulta que as tres mulleres escarnecidas nalgunhas das máis antigas cantigas satíricas recollidas dos nosos cancioneros trobadorescos viñan portando con Fernan Eanes Batisela: a súa madrastra Maria Paez a Ribeiriña (a identificación está agora en dúbida), a súa cuñada Elvira Eanes (irmá da súa dona), e a súa curmá Maria Rodriguez Codorniz. Neste último caso, é de sinalar tamén o vencilamento coa casa de Rodrigo Gomez de Trastámara, á que doutra banda se refire (con mención expresa da esposa deste), outra composición máis. O menos que se pode dicir desta trama de relacións é que resulta dabondo suxestiva do papel de certas familias nobres de Galicia no acollemento da lírica trobadoresca.

14. O pai de Rodrigo Gomez de Trastámara, o conde Gomez González, ao parecer estivera casado cunha tía paterna de Fernando Eanes Batisela, chamada María Fernández, aínda que non está claro se esta foi a nai de don Rodrigo (López Sangil 2005: 153, n.). En todo caso, esta relación reforzaría o parentesco entre Fernando Eanes Batisela e Rodrigo Gómez de Trastámara.

15. Maria Rodriguez Codorniz acabaría aparentada coa liñaxe dos Mariño. Pola súa banda, Johan Bezerra figura a carón de Rodrigo Gomez de Trastámara en documentos labrados na década dos 50.

Para rematar, fixaremos por un intre a nosa atención en Rodrigo Gomez de Trastámara: tratábase do cabezaleiro da liñaxe máis poderosa de Galicia durante o século XII (López Sangil 2005), portuña con algunhas das principais familias aristocráticas de Castela, León e Portugal, varias delas implicadas na recepción da lírica cortesá occitana no centro-occidente da Península —os Cameros, os Haro, os Telles de Menseses, os Mendez de Sousa (Michaëlis de Vasconcelos 1904, II: 317)— e el mesmo foi o principal magnate do reino ata o seu pasamento ca. 1261. En definitiva, existen indicios moi reveladores que apuntan ao papel clave da corte de Rodrigo Gomez na acollida, aclimatación lingüístico-cultural e difusión da lírica trobadoresca no noroeste da península (Vieira 1999)¹⁶.

Tornando agora ao comezo da nosa digresión, coidamos ben fundada a conxectura de que na corte de Afonso IX a experiencia da escrita literaria en romance, e máis particularmente en galego, non só non debía ser descoñecida, senón que foi intensamente promovida, cando menos a partir de ca. 1220, e o mesmo podemos dicir da corte de Rodrigo Gomez de Trastámara e dalgunhas pequenas cortes señoriais do centro e sur de Galicia, cun papel aparentemente sobranceiro da área inmediatamente ao norte da cidade de Ourense, nas terras de Aguiar, Búbal, Orcellón e Asma. Secomasí, non dispoñemos de datos precisos que permitan concretar a relación entre o cultivo do galego en composicións literarias e a súa emerxencia na escrita instrumental.

Sabemos que probablemente por efecto do marco diglósico latín/vulgar, no imaxinario (socio)lingüístico medieval estaba vixente unha rixida distinción de estilos de discurso, á que se asociaba o emprego de modalidades idiomáticas distintas, e de aí a tendencia a adscribir determinados xéneros literarios a certas linguas (Monteagudo 1999: 89-93). Quizais a rixidez desa asociación foi suficiente para bloquear durante un tempo a transferencia desde o ámbito da poesía lírica ao da prosa instrumental ben do uso do idioma romance ben das solucións gráficas adoptadas. O que resulta difícil de admitir, mesmo que carezamos de evidencias palpables, é a presuposición de que ese bloqueo se mantivo incólume ata a segunda metade do século XIII, de xeito que en ningún momento se tería producido ningún tipo de transferencia ou contaminación dun ámbito ao outro. Xa que logo, paréce-

16. De resto, tamén é posible establecer cun grao razoable de confianza a conexión doutros trobadores co magnate galego Rodrigo Gomez Trastámara, tales como Pero Garcia de Ambroa, Nuno Fernandez de Mirapeixe ou Joan Lopez de Ulloa (Vieira 1999: 148); pero estes nomes remítennos a un ámbito xeográfico distinto ao sur de Galicia (o centro-norte do país), e os contactos producíronse probablemente a finais da terceira ou durante a cuarta e quinta décadas do século.

nos altamente cuestionable o suposto de que a emerxencia do cultivo do romance na prosa instrumental se efectuou de xeito absolutamente independente da consolidación e extensión do cultivo do mesmo na poesía.

Velaí unha razón máis para mirar con outros ollos os tenteos primeiros do uso do romance en prosa que manifestan unha *scripta* en avanzado estado de elaboración: non só existía a posibilidade de que un medio cultivado e con recursos (como unha oficina real) tomase emprastadas solucións de variedades romances coas que estaba en contacto e que se atopaban nun estadio máis avanzado do proceso de elaboración da correspondente *scripta*, mais tamén se podía experimentar transvasando cara á prosa instrumental solucións probadas na escrita poética.

3.5. *Cabo. Sobre a emerxencia da escrita romance en Galicia*

Á luz do que levamos dito consideramos escasamente convincentes liñas de argumentación como a seguinte, referida á hipótese de que o foral do Burgo de Caldelas fose redactado en romance (galego) nunha data tan temperá como 1228, e co nivel de elaboración de *scripta* que salta á vista á primeira ollada:

é anacrónico pensar que nessa altura umha parte da comunidade (discursiva) galega pudesse demandar umha versom vernacularizada para esse foral. Relembre-se que em 1228 no reino galaico-leonés vigorava sem excepçõs conhecidas o código de *scripta* latino(-románico), de feito até 1231 nom foi localizado qualquer documento no novo sistema gráfico galego-português. Existe, portanto, umha importante antinomia na hipótese lançada: como é que os 'veciños' de Castro Caldelas poderiam ter interesse por umha prática escritural (romance) que em 1228 (ainda) nom existia? (Souto Cabo 2006: 30).

Estamos perante un razoamento circular. Se o foral do Burgo de Caldelas foi redactado en romance na data sinalada —*quod erat demonstrandi*— daquela xa non é certo que na altura vigorase sen excepcións o código de *scripta* latino(-románico); mentres que a única maneira que temos de determinar ata cando vigorou *sen excepcións* ese código de *scripta* é xustamente verificando cando aparecen as primeiras excepcións. Se o foro se escribiu en romance na data en discusión, isto é un indicio razoable de que algúns veciños (entre as elites locais, obviamente) tiñan interese por unha práctica escritural que dalgunha maneira coñecían, e que por tanto dunha ou outra maneira esta debía existir. Endebén, a práctica escritural que eles puideron coñecer non tiña por que existir previamente *en galego* (esta presuposición si que podería resultar anacrónica) *e/ou naquel tipo concreto de texto*: de fei-

to, se así fose, xa non estaríamos perante a primeira tentativa. Con ese tipo de razoamento, simplemente nunca poderíamos admitir unha primeira tentativa, dado que cando esta presuntamente se produciu, non existía a novidade que supón esa nova tentativa... e así seguiríamos en bucle *ad infinitum*.

En realidade, non é posible determinar *a priori* cando deixa de ser anacrónica a hipótese de que unha parte dunha comunidade discursiva mostrase interese nunha versión vernacularizada dun texto ou nunha determinada práctica escritural: un xuízo deste tipo só posible fundalo nos datos de que dispoñemos previamente. Pretender o contrario é pedirlle á realidade que se conforme coa teoría (ou co preconcepto), no canto de adaptar a teoría ao noso coñecemento da realidade.

No caso aquecente, os axentes da innovación —o grupo de veciños de Caldelas que solicitan o foro, escribán que o redacta, responsables da chancelaría que validan, e no seu caso, o propio monarca— puideron tomar exemplo dunha experiencia coñecida que fose verificada nunha variedade romance próxima (por caso, o leonés ou o castelán) e nun tipo de texto semellante (un texto foral da mesma familia, coma o de Avilés). Doutra banda, tamén podían coñecer textos escritos en vulgar galego, pero adscritos a un subtipo xenérico diferente (acaso, cantigas trobadorescas). Estamos a discutir a hipótese dunha innovación, xa que logo, por definición estamos a tratar de algo que (ata onde sabemos) non se fixo antes; pero debemos de ter en conta que a innovación non é absoluta, non se trata dunha invención *ex nihilo*. A orixinalidade puido consistir en combinar o coñecemento dun fenómeno dun ámbito (a chancelaría leonesa custodiaba o Tratado de Cabrerros, diploma real en romance; os veciños de Caldelas podían saber dun texto foral en romance, como acabamos de sinalar) coa noticia doutro fenómeno nun ámbito distinto pero relacionado (a escrita en romance galego noutro xénero de discurso), para producir algo (relativamente) inédito.

Non pretendemos que a devandita argumentación sexa probatoria e menos aínda concluínte, só queremos pór de vulto a inanidade de obxeccións do estilo da exposta, ao tempo que suxerimos unha posible explicación para un fenómeno que, de certo, polo seu carácter extraordinario esixe unha explicación particular ben convincente.

Como antes apuntamos, o noso coñecemento do proceso de emerxencia do romance galego incrementouse notablemente nos últimos anos. Cando nós mesmo realizamos, hai máis de vinte anos, un estudo sobre o uso escrito do galego, castelán e latín na Idade Media (Monteagudo 1985) carecíamos de calquera pescuda sistemática en que estearnos, o cal nos desaconsellou daquela emprender unha abordaxe específica desta cuestión. Na actualida-

de, para realizar o presente estudo puidemos contar cos importantísimos contributos de R. Lorenzo (2004b), que considera de forma global a documentación galega do século XIII, e de A. Boullón Agrelo (2004 e 2005), que se concentra nos documentos do período propiamente primitivo, isto, anteriores a 1260¹⁷. Tamén se ten aproximado á cuestión J. A. Souto Cabo, cunha achega realizada a partir do citado traballo de A. Boullón, que aparece ampliada con referencia á documentación inédita e corrixido en determinados pormenores (Souto Cabo 2006)¹⁸.

Manexando os datos sobre o galego-portugués destes estudosos e doutros que fomos citando, aos que engadimos os referentes ao astur-leonés que tamén deixamos consignados no lugar correspondente, elaboramos a táboa que aparece ao final destas liñas (táboa nº 4). Incluímos nela a produción primitiva galega, isto é, anterior a 1255, e os documentos luso-romances e astur-leoneses anteriores a 1250. Deixamos fóra, salvo excepción, os documentos alternantes latino/galegos en que a sección en galego é diminuta, e tampouco incluímos os latino-romances ‘borrosos’, pois veñen tratados na contribución de R. Gutiérrez e A. Cabana neste mesmo volume.

Con todo, para colocarmos esta información na debida perspectiva histórica, non pode esquecerse que o groso —por non dicir a totalidade— da documentación anterior a 1250 que chegou a nós procede de fondos eclesiásticos, pois da Galicia anterior á metade do século XIV só sobreviviron arquivos catedralicios e monásticos; os (comparativamente) escasos documentos de orixe municipal, señorial ou en xeral laica que nos chegaron, foron practicamente sempre transmitidos a través dalgunha institución relixiosa. Esta observación resulta especialmente relevante se se ten en conta que parece razoable conjecturar que, a falla do apoio dunha chancelaría rexia propia (galego-leonesa) a partir de 1230, o emprego do galego na escrita sería mellor, e probablemente antes, acollido polos señores e os burgueses ca polo clero.

Apoiándonos do conxunto de informacións que achegan os devanditos especialistas, propomos considerar o ano 1255 como o fito que marca unha nidia mudanza de rumbo na emerxencia da escrita en romance galego. A razón é moi sinxela, pois nese ano rexistramos non menos dunha ducia de do-

17. Aproveitamos para deixar constancia do noso agradecemento pola xentileza e xenerosidade de R. Lorenzo e A. Boullón, ao permitírennos manexar os seus traballos aínda inéditos, dárennos acceso aos seus materiais de base e resolvérennos máis dunha dificultade. O presente contributo é fundamente debedor do traballo destes dous colegas e amigos.

18. Achega de valor innegable, vén deslucida por un estilo de crítica impropio dun traballo académico. Non será posible sinalar eivas do traballo dun colega e discutir os seus puntos de vista, sen caer en descualificacións, esaxeros e obxeccións fóra de lugar?

cumentos plenamente romances, que aparecen redactados en dez lugares distintos, o que dá a medida da difusión que estaba atinxindo a innovación (Boullón 2004: 24-25; Souto Cabo 2006: 65): Santa Clara de Allariz, Santa Comba de Naves, Sobrado de Trives, Monforte, Ferreira de Pallares, Vilanova de Lourenzá, Lugo, Melón, Montederramo... A partir dese ano e ata 1260, rexístranse un mínimo de cinco documentos por ano (1256) e un máximo de trinta e dous (1259), nunha tendencia de incremento progresivo que se consolidará e acentuará na década seguinte.

Na táboa nº 4 bótase de ver a presenza de centros da Galicia estremeira (San Pedro de Montes, San Martín de Castañeira, Carracedo), oriental (Penamaior, Sobrado de Trives, Meira) e central (Allariz, Melón, Montederramo, Monforte, Lugo e Ferreira de Pallares) e a escaseza de testemuños da Galicia máis occidental (San Salvador de Lérez, San Miguel de Oia). A isto pode contribuír a relativa maior cantidade de fontes documentais conservadas (e/ou editadas) daqueles territorios, pero alén diso hai que ter en conta dous factores: (a) a procedencia centro-peninsular da innovación, que se veu internando en Galicia desde o oriente, (b) boa parte das áreas máis poboadas da Galicia occidental situábanse baixo o señorío o a directa influencia da catedral de Santiago, que, polo que se ve, actuou como elemento claramente retardatario na recepción desa innovación.

En todo caso, antes daquel ano que acabamos de sinalar, 1255, a escrita en romance galego é episódica, mentres que de alí en diante tórnase moito máis frecuente: unha, dúas ou como moito tres pezas por ano no lustro 1250-54, fronte ao total de aproximadamente setenta e cinco documentos no período 1255-59. Por tanto, nunha primeira ollada comparativa entre os datos de Galicia e os de Portugal, salta á vista que o punto de arranque do uso dunha escrita plenamente vernáculo ('autónoma' desde o punto de vista scriptolingüístico), aínda que modesto en frecuencia, é considerablemente anterior no territorio de aquén-Miño (*ca.* 1255) do que no de alén-Miño (*ca.* 1270).

Viremos agora a nosa atención cara á produción 'primitiva', isto é, anterior a 1255. Incluímos unicamente textos en galego plenamente romances (aínda que moitos deles presentan distintos graos de mestura ou alternancia de código co latín, leonés ou castelán), ata un total de vinte e un, coa seguinte distribución cronolóxica e espacial: Allariz (1228, 1244 e 1251; o de 1250 é basicamente latino cun pequeno treito en galego), Melón (1231 e 1233), Vilanova de Lourenzá (1232?), San Salvador de Lérez (1237), Lugo? (1239?), Penamaior (1241), Sobrado (1242-52 *ca.*), Ferreira de Pallares (1243 *ca.*, 1247 e 1251), Oseira (1251), Castañeira-Zamora (1251-52), Meira (1251 e 1254), Oia (1253), Lugo (1253). Novamente, salienta a localización oriental (Castañeira, Lourenzá, Penamaior, Meira) e central (Allariz, Sobrado, Ferreira

de Pallares, Oseira, Melón, Lugo) dunha boa parte dos testemuños, aínda que neste período non falta representación do occidente de Galicia (Oia, Lézrez). Salienta tamén o carácter marcadamente rural das comunidades en que se xeraron, coa excepción de Allariz e Lugo. A diocese compostelá, especialmente a cidade de Santiago e o señorío do arcebispo, parecen constituír baluartes de resistencia fronte ao pulo do romance escrito.

Parece sensato relacionar a localización máis ben oriental dos primitivos centros de produción de galego escrito con outros elementos que apuntan no mesmo sentido, nomeadamente o emprego temperán do astur-leonés en mosteiros fronteirizos co dominio galego, e sobre todo o surto da escrita romance en tres centros monásticos 'estremeiros' xa sinalados, Carracedo, Castañeda e, particularmente, San Pedro de Montes. Queremos volver chamar a atención para o feito de que estes tres mosteiros pertencían á diocese de Astorga, da que tamén formaban as bisbarras nordorientais da actual provincia de Ourense (A Rúa, A Pobra de Trives e Viana do Bolo), veciñas deses mosteiros.

A emerxencia da escrita vernácula en Galicia tamén pode relacionarse coa aparición de escritos en astur-leonés ou *inter-romances* (galego-astur-leonés) nalgúns dos seus centros primitivos de produción. A isto parece apuntar, na nosa opinión dun xeito moi claro, a cronoloxía dos documentos en romance dos cartorios do mosteiro de Melón (un documento bilingüe leonés galego *ca.* 1228, os primeiros documentos en galego de 1231 e 1233), e Oseira (un documento en galego interferido de castelán ou leonés de 1251). Aconteceu algo semellante en Portugal? A información de que dispoñemos é insuficientemente precisa como para podermos aseguralo. No que atinxe a Galicia, parece razoable deducir do devandito que as tentativas primitivas de escrita instrumental en galego puideron verse aguilloadas (cando menos nalgúns lugares) polo exemplo de ensaios previos en astur-leonés, nunha onda expansiva que chegaría a Galicia polo levante e avanzaría paseniñamente cara ao solpor. Nesta liña, deixando á parte o feito de que figure como confirmante en numerosos diplomas reais en castelán, é interesante advertir que Rodrigo Gomez de Trastámara aparece como outorgante dunha carta en leonés datada en 1247 (AHN, Clero, c. 1738, nº 2; véxase Vieira 1999: 50), antes de xurdir como tal en calquera escritura en galego —e isto, a pesar de que sabemos que posuía notario propio (López Sangil 2005: 169-70).

Doutra banda, debe salientarse a relación que semella existir entre o emprego do romance nalgúns deses textos e varios aristócratas dos máis empoleirados da Galicia coetánea. Isto sería máis visible se considerásemos tamén os textos do período 1255-1260. Por caso, destaca a asociación de Munio Fernandez de Rodeiro, que foi meiriño do rei Fernando III en Galicia, coa escritura en galego de 1247 (Ferreira de Pallares), e posteriormente con va-

rias do período 1255-60 (véxase por exemplo, Maia 1986, nº 19-22, datadas entre 1255 e 1258). Tamén chama a atención que o outorgante da carta en galego de 1253, a primeira nesta lingua da colección de Oia, sexa Fernando Anes (o antes amentado Fernando Eanes Batisela que confirma o foral de Caldelas), un dos magnates da Galicia meridional, do que xa sinalamos conexións con medios trobadorescos. Igualmente, non se pode deixar de traer a conto dous textos forais: o pacto de Alvaro Gonzalviz cos homes de Piñeiro trasladado no Tombo de Lourenzá (datado en 1243, Rodríguez González / Rey Caiña 1992: 126-27, en 1232, con bos argumentos, por Souto 2006: 37-38), e o foro outorgado por dona Toda aos habitantes de Vila Boa (Allariz), en 1244.

Noutro sentido, e ao fío destes documentos, hai que constatar que a distinción tipolóxica entre documentos probatorios e documentos dispositivos, que tan rendible parece resultar para o territorio portugués (onde a práctica totalidade da produción primitiva é de tipo probatorio) se revela de escasa utilidade para os textos producidos no territorio galego, pois aquí aparecen desde o inicio documentos en romance de tipo dispositivo.

Pero se o dito vale para o período primitivo, cando reparamos no momento da emerxencia (1255), non podemos deixar de pensar no probable influxo do comportamento da corte real castelá-leonesa, co impulso que estaba a dar ao romance castelán a través da chancelaría. Seguindo agora a Lorenzo (2004b), comprobamos que a Galicia chegaron escrituras en vernáculo castelán (ao comezo con protocolo e escatocolo en latín, despois plenamente castelás) emanadas da chancelaría de Fernando III polo menos a partir de 1247: dese mesmo ano a Santiago (González 1983, vol. III, nº 746), de 1248 a todos os concellos de Galicia (*ibidem*, nº 765), de 1250 outra vez a Compostela (cinco documentos: *ibidem* nº 795, 796, 799, 800, 801), a Ferrol e mais a Tui (*ibidem*, nº 794), en 1252 de novo a Santiago.

A novidade tornouse rutineira baixo o reinado de Afonso X, cuxa chancelaría anegou Galicia de diplomas en castelán: o investigador que seguimos rexistra ata un total de vintecatro escrituras emanadas da Corte con destinatarios en Galicia entre o primeiro ano do seu reinado (1252) e o noso ano de referencia de 1255: en 1252 á catedral de Ourense e aos mosteiros de Carboeiro e Celanova, nese mesmo ano e 1254 a Sobrado, en 1255 á Coruña, Carboeiro, Celanova (catro documentos, Melón, Montederramo, Moraime, Santa Comba de Naves, Oseira (dous documentos), catedral de Ourense, Pedroso, Ribas de Sil, San Clodio do Ribeiro, Sobrado, Toxos Outos, san Mariño dos Piñeiros. Nese curto período, o Rei Sabio dirixiu non menos de dezaseis privilexios a Santiago, coa seguinte distribución cronolóxica 1252 (2), 1253 (4), 1254 (3), 1255 (7). O exemplo da chancelaría real tivo forzosamente que influír no pulo da escrita do romance galego neses anos, e marcar a pauta nas seguintes décadas.

En relación con isto, nun traballo que proximamente daremos a lume focalizamos a nosa atención no contributo dos notarios de concello e os notarios de designación real no surto da escrita vernácula na Galicia da segunda metade do século XIII. Pero eses son xa outros tempos, que levantan cuestións distintas ás tocadas na presente achega.

1212-1216	Bastuço	Portugal	(galego-)portugués	Noticia de Torto
1213	Belmonte	Asturias	astur-leonés	Floriano
1214	Coimbra	Portugal	(galego-)portugués	Test. Afonso II
1222	Villanueva de S. Mancio	Asturias	astur-leonés	García Arias
1227	Vega	Asturias	astur-leonés	García Arias
[1228]	Ribadavia (Tombo das Viñas)	Ourense	astur-leonés	Boullón 2004
[1228-1250]	Allariz	Ourense	galego(-)portugués	Foro de Caldelas
[1220-1230]	Santa Maria de Tarouquela	Portugal	(galego-)portugués	Souto 2003b
1230 ca.	Cáceres	Cáceres	leonés	Foro extenso
1230	S. Salvador de Oviedo	Asturias	astur-leonés	García Arias
1230	S. Pedro de Montes	Berzo	galego-leonés	
1231	Melón	Ourense	galego(-)portugués	Boullón 2004
[1232]	Vilanova de Lourenzá	Lugo	galego(-)portugués	Souto 2006
1233	Melón	Ourense	galego(-)portugués	Boullón 2004
1234	S. Salvador de Vairão	Portugal	(latino-)portugués	Martins nº 14
[1234-36]	Sobrado / Almerezo (Ponteceso)	A Coruña	(latino-)galego	M. Salazar 1911
[1235]	Castelo Rodrigo	Portugal	leonés(-)galego	Foro extenso
1235	S. Pedro de Montes	Berzo	galego-leonés	Boullón 2004
1236	Sta. Eufemia de Ferreira de A.	Portugal	leonés	Martins nº 16
1237	San Salvador de Lérez	Pontevedra	(latino-)galego	Souto 2006
1238	S. Pedro de Montes	Berzo	galego-leonés	Boullón 2004
1238	Moreuela	Zamora	leonés	Rodríguez 1990
[1240]	Castelo Melhor	Portuga	leonés	Foro extenso
[-1240]	Vilar de Donas	Lugo	castelán/galego	Boullón 2004
1241	Penamaior	Lugo	galego(-)portugués	Souto 2006
1241	S. Martín de Castañeira	Berzo	galego-leonés	Souto 2006
1241	[2] Toxos Outos	A Coruña	leonés	Lorenzo 2004b
[1241-47] [6]	S. Pedro de Montes	Berzo	galego-leonés	Boullón 2004
1242	Moreuela	Zamora	leonés	Rodríguez 1990
[1242-52]	Sobrado	A Coruña	galego(-)portugués	Boullón 2004
1243	San Pedro de Pedroso	Portugal	(galego-)portugués	Martins nº 17
1243	Toxos Outos	A Coruña	leonés	Lorenzo
[1243]	Ferreira de Pallares	Lugo	galego(-)portugués	Souto 2006
[1235-1244]	Arouca Portugal		(galego-)portugués	Souto 2003b
1244	Corniana	Asturias	astur-leonés	García Arias
1244	Allariz / Vilaboa (A Veiga)	Ourense	galego(-)portugués	Boullón 2004
1245	San Pelayo	Asturias	astur-leonés	García Arias
1245 [2]	Carracedo	Berzo	galego-leonés	Boullón 2004
1246	Melón	Ourense	leonés	Lorenzo
1247	Ferreira de Pallares	Lugo	galego(-)portugués	Boullón 2004
[1230-1250]	Viseu	Portugal	(galego-)portugués	Souto 2003b

Táboa nº 4. *Cartas en romance nas áreas galego-portuguesa e astur-leonesa anteriores a 1250 (non incluímos a documentación editada por Staaff). Elaboración propia.*

Nº	Data	Lugar	Arquivo
1	[1228-1250]	Allariz	Archivo Duques de Alba
2	1231, agosto, 25	Melón	AHN 1441 / nº 4
3	[1232]	Vilanova de Lourenzá	AHN, Clero, Tumbo 1044B
4	1233, febreiro, 4	Melón	AHN 1441 / nº 11
5	[1234-36]	Sobrado / Almerezo (Ponteceso)	ARG nº 312
6	1237, abril, 17	S. Salvador de Lérez	AHN 1786 / nº 18
7	[-1240], decembro	Vilar de Donas	AHN, Ord. Mil. 390 / nº 199
8	1241, setembro	Penamaior	AHN 1216 / nº 9
9	[1242-52]	Sobrado	ARG nº 112
10	[1243]	Ferreira de Pallares	AHN 1216 / nº 9
11	1244, xaneiro	Allariz / Vilaboa	AHPOu Allariz C-6 / nº 1
12	1247, abril, 6	Ferreira de Pallares	AHN 1086 / nº 3
13	1251, abril, 14	Ferreira de Pallares	Muñoz y Rivero 1917, nº 29
14	1251, agosto, 2	Oseira	ACOu Oseira nº 675
15	1251, novembro, 27	Allariz / Sendín	AHPOu Allariz C-6 / nº 2
16	1251	Meira	Sponer 1932-34, nº 1
17	1251	S. M. de Castañeira	AHN 3566 / nº 13
18	1252	S. M. de Castañeira	AHN 3566 / nº 14
19	1253, abril	Lugo	AHN 1328 G / nº 5
20	1253, xullo, 8	Oia	AHN 1801 / nº 9
21	1254, setembro	Meira / Vilafranca	AHN 1134 / nº 20

Táboa nº 5. Producción 'primitiva' en galego(-portugués).

Elaboración propia. Fontes: Boullón 2004 e Souto 2006.

Notas e observacións sobre a táboa nº 5:

Unha discusión máis detallada dos criterios de clasificación e os problemas que presentan os textos incluídos na táboa aparecerá en Boullón / Monteagudo, no prelo. No entanto, téñase en conta:

Nº 1. A data é insegura, quizais 1250ca. (Monteagudo, no prelo).

Nº 3. Documento coñecido a través do seu traslado ao tomo de Lourenzá (ca. 1265), aceptamos a datación proposta por Souto 2006: 37-38.

Nº 5. Souto 2006: 36-37, sospeita de que se trate dunha falsificación forxada no século xvii, pero a súa argumentación é escasamente convincente. Concretamente, no plano lingüístico, o rexistro é moi similar á do nº 6, editado polo mesmo autor, e que correspondería ao tipo de transición ou quasi-romance de que falamos no texto.

Nº 7. Souto (2006: 24-26) desenvolve un razoamento plausible sobre a data do documento galego. Non aceptamos, en troques, a súa caracterización da lingua deste: "configuración lingüística... castelhana com alguns elementos ocidentais" (ídem, 26). Desde logo, non é apreciablemente máis castelá ca algún outro documento dos que o mesmo Souto inclúe no seu elenco, como os nº 11 (1251-Ferreira de Pallares) ou nº 12 (1251-Oseira).

Nº 9. Documento trascurado por Souto 2006, probablemente amalgamado co seu veciño na edición de Martínez Salazar (1911, nº III e IV).

- Nº 10. Aceptamos a datación proposta por Souto 2006: 38.
- Nº 13. Perdido o orixinal, só coñecemos o texto mediante a reprodución (manipulada) que ofrece Muñoz y Rivero.
- Nº 14. Este documento ofrece un caso claro de 'alternancia de códigos' castelán / galego.
- Nº 15. O rexistro lingüístico con mestura e alternancia latín / galego, lembra o dos documentos nº 5 e 6.
- Nº 16. Aceptamos a precisión cronolóxica de Souto 2006: 35. O orixinal está extraviado.
- Nº 17, 18. A diferenza da xeneralidade dos documentos destes anos procedentes dos conventos da área estremeira (Montes, Carracedo, Castañeira), estes dous están redactados nun galego notablemente focalizado.
- Nº 21. Sorprendentemente non incluído por Souto no seu inventario, a pesar de referirse a el no texto (2006: 48).

BIBLIOGRAFÍA

- A. Pr. = *Appendix Probi*, en M. Díaz y Díaz (1962): *Antología del latín vulgar*. Madrid: Gredos, 47-53.
- Aira González, Raquel / Mónica Martínez Baleirón (2002): «As denominacións dos meses do ano: perspectiva lexicográfica», en R. Álvarez / F. Dubert García / X. Sousa Fernández (eds.): *Dialectoloxía e Léxico*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega – Consello da Cultura Galega, 359-382, <<http://www.consellodacultura.org/mediateca/pubs.pdf/dialectoloxia.pdf>>.
- Alarcos Llorach, Emilio (1948): *Investigaciones sobre el Libro de Alexandre*. Anejo 45 de la *Revista de Filología Española*. Madrid: CSIC.
- Alarcos Llorach, Emilio (1950): *Fonología española*. Madrid: Gredos, 1991⁴.
- Alarcos Llorach, Emilio (1965): «Representaciones gráficas del lenguaje», *Archivum* 15, 6-58. Trad. ao francés en A. Martinet: *Le langage*. Paris: Gallimard, 1968, 325-364. Retraducido ao español en *La adquisición por el niño. Los desórdenes del lenguaje. Las funciones secundarias del lenguaje. Las representaciones gráficas del lenguaje*. Buenos Aires: Nueva Visión, 1976, 174-224.
- ALGA = García, Constantino / Antón Santamarina (dir.) (1990-): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza – Instituto da Lingua Galega, 5 vols.
- Alonso, Amado (1938): *Castellano, español, idioma nacional: historia espiritual de tres nombres*. Buenos Aires: Instituto de Filología.
- Alonso, Dámaso (1958): «Metafonía y neutro de materia en España», *Zeitschrift für Romanische Philologie* 74, 1-24.
- Alonso, Dámaso (1962): «Metafonía, neutro de materia y colonización suditaliana en la Península Hispánica», en *Enciclopedia Lingüística Hispánica, Suplemento, I. La fragmentación fonética peninsular*. Madrid: CSIC, 105-154.
- Alonso, Dámaso (1972): «El primer vagido de nuestra lengua», en *Obras completas II: Estudios y ensayos sobre literatura*. Madrid: Gredos, 11-13.
- Alturo, Jesús (2003): *Història del llibre manuscrit a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

- Alvar, Carlos (1977): *La poesía trovadoresca en España y Portugal*. Madrid: Cupsa.
- Alvar, Carlos (1993): «Poesía gallego-portuguesa y Materia de Bretaña: algunas hipótesis», en Mercedes Brea (ed.): *O cantar dos trovadores. Actas do Congreso celebrado en Santiago de Compostela entre os días 26 e 29 de abril de 1993*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 31-51.
- Alvar, Carlos / José Manuel Lucía Megías (eds.) (2002): *Diccionario filológico de literatura medieval española: textos y transmisión*. Madrid: Castalia.
- Alvar, Manuel (1969): *Cantares de gesta medievales*. México: Porrúa.
- Alvar, Manuel (1976): *Libro de Apolonio*. 3 vols. Madrid: Castalia.
- Álvarez Cáccamo, Celso (1998): «From 'switching code' to 'code switching': Towards a reconceptualisation of communicative codes», en P. Auer (ed.): *Code Switching in Conversation. Language, Interaction and Identity*. London / New York: Routledge, 29-48.
- Álvarez, Rosario (1994): «As formas do dativo e a expresión do número en galego medieval: *lle / lles, llo / llelo*», *Verba* 21, 133-166.
- Álvarez, Rosario (2003-2006): «O neutro pronominal: esplendor e decadencia de *elo* en galego», en C. de Azevedo Maia / A. C. Macário Lopes / G. Mª Rio-Torto (coord.): *Revista Portuguesa de Filologia XXV. Miscelânea de Estudos In Memoriam José Gonçalves Herculano de Carvalho*. 2 vols.
- Álvarez, Rosario (2004): «A variación *nosco : conosco : con nós* en galego medieval», *Verba* 31, 43-73.
- Álvarez, Rosario / Francisco Fernández Rei / Antón Santamarina (eds.) (2004): *A Lingua Galega: historia e actualidade. Actas do I Congreso Internacional (Santiago de Compostela, 16-20 de setembro de 1996)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega – Instituto da Lingua Galega.
- Álvarez, Rosario / Antón Santamarina (eds.) (2004): *(Dis)cursos da Escrita. Estudos de filoloxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Álvarez, Rosario / Xosé Xove (1998): «Lingua e variación dialectal na Crónica Xeral Galega», en D. Kremer (ed.), vol. I, 29-58.
- Álvarez, Rosario / Xosé Xove (2005): «Alternancia vocálica en verbos do tipo *servir* no galego medieval», en A. I. Boullón / X. L. Couceiro / F. Fernández Rei (eds.), 19-40.
- Andrade Cernadas, José Miguel (1995): *O tombo de Celanova: estudio introductorio, edición e índices (ss. IX-XII)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Andrade Cernadas, José Miguel (1997): *El monacato benedictino y la sociedad de la Galicia medieval (siglos X al XIII)*. Sada (A Coruña): Edicións do Castro.

- Andrade Cernadas, José Miguel (1998): «El Rey García de Galicia en las fuentes historiográficas medievales», en *II Congreso Hispánico de Latín Medieval: actas (León, 11-14 noviembre de 1997)*. León: Universidad de León, 211-216.
- Andrade Cernadas, José Miguel (2000). «En torno a la benedictinización del monacato gallego», *Compostellanum* 3-4, 649-656.
- Andrade Cernadas, José Miguel (2002a): «La sede de Mondoñedo en los siglos XII-XV», en J. García Oro (coord.): *Iglesias de Lugo, Mondoñedo-Ferrol y Orense*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 223-254.
- Andrade Cernadas, José Miguel (2002b): «Portugueses en Galicia: siglos XIII-XV», en *Portugal na memoria dos peregrinos: actas de las Jornadas sobre o Camiño de Santiago (29 y 30 de marzo de 2001)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 95-109.
- Andrade Cernadas, José Miguel (2005): «Los modelos monásticos en Galicia hasta el siglo XI», *Archivo Iberoamericano* 65, 587-609.
- Arbor Aldea, Mariña (2005): «Os estudos sobre o *Cancioneiro da Ajuda*: un estado da cuestión», en M. Brea (coord.), 45-120.
- Arbor Aldea, Mariña / Carlo Pulsoni (2004): «Il Cancioneiro da Ajuda prima di Carolina Michaëlis (1904)», *Critica del testo* VII/2, 721-789.
- Arbor Aldea, Mariña / Xavier Varela Barreiro (Ino prelo): «A representación do glide palatal en ditongo decrecente no *Cancioneiro da Ajuda*», en M. Brea / F. Fernández Rei / X. L. Regueira (eds.): *Homenaxe a Antón Santamariña*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Ariza Viguera, Manuel (1998): «Fernando III y el castellano alfonsí», en I. Andrés Suárez / L. López Molina (coords.): *Estudios de lingüística y filología española. Homenaje a Germán Colón*. Madrid: Gredos, 71-84.
- Ariza Viguera, Manuel (2002): «El habla de Toledo en la Edad Media», en Mª T. Echenique Elizondo / J. Sánchez Méndez (eds.): *Actas del V Congreso de Historia de la Lengua Española, I*. Madrid: Gredos, 1083-1092.
- Ariza Viguera, Manuel (2003): «La lengua española en la época de Fernando III», en *Fernando III y su tiempo (1201-1252). VIII Congreso de Estudios Medievales*. León: Fundación Sánchez Albornoz, 225-233.
- Ariza Viguera, Manuel (2004): «El castellano primitivo: los documentos», en R. Cano Aguilar (ed.), 309-324.
- Armas Castro, Xose (1992): *Pontevedra en los siglos XII-XV: configuración y desarrollo de una villa marinera en la Galicia medieval*. A Coruña. Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Armistead, Samuel (2000): «La Crónica de Castilla y las Mocedades de Rodrigo», en I. Fernández-Ordóñez (coord.), 159-171.
- Askins, Arthur L. F. *et alii* (1997): «Novos fragmentos de textos xurídicos gallegos (s. XIV)», *Revista de Literatura Medieval* IX, 9-43.

- Avenoz, Gemma (1994): «Apostilla lingüística al fragmento de Crónica aragonesa (Ms. 245) de la Biblioteca de Cataluña», en E. Fidalgo / P. Lorenzo Gradín (coords.), 237-248.
- Avenoz, Gemma (1997): «Datos para la identificación del traductor y del dedicatario de la traducción castellana de los *Factorum et dictorum memorabilium* de Valerio Máximo», en José Manuel Lucía (ed.): *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 1995)*. Alcalá de Henares: Servicio de Publicaciones de la Universidad, vol. I, 201-224.
- Avenoz, Gemma / Manuel Raíndo (1993): «Un fragmento de crónica aragonesa. El ms. 245 de la Biblioteca de Cataluña», *Cultura Neolatina* LII, 1-2, 37-84.
- Babarro González, Xoán (2004): «A fronteira do galego en Asturias», en R. Álvarez / F. Fernández Rei / A. Santamarina (eds.), 317-330.
- Badía, Lola (1985): «Verdad y literatura en las crónicas medievales catalanas: Ramón Muntaner», *Dispositio* X, 29-44.
- Balarí i Jovany, Josep (1899): *Orígenes históricos de Catalunya*. Barcelona: Hijos de J. Jesús.
- Banniard, Michel (1992): *Viva voce: communication écrite et communication orale du IVe au IXe siècle en Occident latin*. Paris: Institut des Etudes Augustiniennes.
- Banza, Ana Paula (1992): *A Linguagem dos Documentos em Português da Chancelaria de D. Afonso III*. Dissertação de mestrado inédita. Lisboa: Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa.
- Baranda Leturio, Nieves (1991-1992): «Los problemas de la historia medieval de Flores y Blancaflor», *Dicenda: Cuadernos de Filología Hispánica* 10, 21-40.
- Baraut, Cebrià (1986-1987): «Els documents dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* VIII, 7-149.
- Baraut, Cebrià (1988-1989): «Els documents dels anys 1101-1150 de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* IX, 7-312.
- Baraut, Cebrià / Josep Moran (1996-1997 [2000]): «Fragment d'una altra versió catalana del *Liber iudiciorum visigòtic*», *Urgellia* XIII, 7-35.
- Barceló Torres, M^a del Carmen (1984): *Minorías islámicas en el país valenciano. Historia y dialecto*. Valencia: Universidad de Valencia, Secretaría de Publicaciones.
- Barradas, Aurélio Paulo (1998): *O Rapto na Nobreza Galego-Portuguesa. O testemunho dos Livros de Linbagens*. Braga: Universidade do Minho.
- Barral Rivadulla, Mª Dolores (1998): *La Coruña en los siglos XIII-XV: historia y configuración urbana de una villa de realengo en la Edad Media*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.

- Barros Guimeráns, Carlos (1994): «La frontera medieval entre Galicia y Portugal», *Medievalismo* 4, 27-39.
- Bassols de Climent, Marià / Joan Bastardas (1960-2001): *Glossarium mediae latinitatis Cataloniae: ab anno DCCC usque ad nābum MC; conditum ab...* Barcelona: Universitat de Barcelona – CSIC.
- Bastardas, Joan (1977): «El català pre-literari», en Germà Colón (coord.): *Actes del IV Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Basilea, 22-27 de març de 1976)*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 37-64.
- Bastardas, Joan (ed.) (1984): *Usatges de Barcelona. El codi a mitjan segle XII*. Barcelona: Fundació Noguera.
- Baumgartner, Emmanuelle (1975): *Le Tristan en prose. Essai d'interprétation d'un roman médiéval*. Genève: Droz.
- Bautista Crespo, Juan (2002): «Crónica de Castilla», en C. Alvar / J. M. Lucía Megías (eds.), 285-92.
- Bec, Pierre (1984): *Burlesque et obscénité chez les troubadours. Contre-texte au Moyen Age*. Paris: Éditions Stock.
- Beltrán, Vicenç (1985): «Los trovadores en las cortes de Castilla y León: Bonifaci Calvo y Ayra Moniz d'Asme», *Cultura Neolatina* 45, 45-57.
- Beltrán, Vicenç / Gemma Avenoza (1999): «BITECA: Bibliografía de textos catalans antics», en Charles B. Faulhaber (coord.): *PHILOBIBLON*, Berkeley: The Regents of the University of California, Berkeley. URL, <<http://sunsite.berkeley.edu/Philobiblon>>.
- Berceo, Gonzalo de (1981): *El sacrificio de la misa; La vida de Santa Oria; El martirio de San Lorenzo*. Edición de Brian Dutton. London: Tamesis Books.
- Bertolucci Pizzorusso, Valeria (1992): *As poesías de Martin Soares*. Trad. ao galego de Ernesto González Seoane. Galaxia: Vigo.
- Bestilleiro Bello, Xosé (2005): «O radical do tema de presente do verbo *tra-ger* no galego medieval: estudo diacrónico», *Revista Galega de Filoloxía* 6, 11-50.
- Biber, Douglas (1993): «Using register-diversified corpora for general language studies», *Computational Linguistics* 19.2, 243-258.
- Biblia = A Biblia*. Traducción ó galego das linguas orixinais. Vigo: Sociedade de Estudos, Publicacións e Traballos (SEPT), 2001³.
- BILEGA* = F. García Gondar (dir.): *Bibliografía informatizada da lingua galega*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, <<http://www.cirp.es/WXN/wxn/homes/bilega.html>>.
- Bono Huerta, José (1979): *Historia del Derecho notarial español. I. La Edad Media. Introducción. Preliminar y fuentes*. Madrid: Junta de Decanos de los Colegios Notariales de España.

- Bosson, Georg (1982): «Las traducciones alfonsíes y el desarrollo de la prosa científica castellana», en *Actas del coloquio hispano-alemán Ramón Menéndez Pidal*. Tübingen: Max Niemeyer, 1-14.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (1995): «Cronoloxía e variación das fórmulas patronímicas na Galicia altomedieval», *Verba* 22, 455-481.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (1998): «A influencia franca na onomástica medieval galega», en D. Kremer (ed.), 867-901.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (1999): *Antroponimia medieval galega (ss. VIII-XII)*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2004): «Catálogo de documentos éditos en galego anteriores a 1260», *Cadernos de lingua* 26, 5-46.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2005): «Consideracións sobre os primeiros textos escritos en galego na Idade Media», en A. I. Boullón Agrelo / J. L. Couceiro / F. Fernández Rei (eds.), 45-68.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel / Xosé Luís Couceiro / Francisco Fernández Rei (eds.) (2005): *As tebras alumeadas. Estudos filolóxicos ofrecidos en homenaxe a Ramón Lorenzo*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel / Henrique Monteagudo (Ino prelo): *De uerbo a uerbo. Documentos en galego anteriores a 1260*. Anexo de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Bouza Álvarez, Emilia (1960): «Orígenes de la notaría. Notarios en Santiago de 1100 a 1400», *Compostellanum* V, IV, 607-609.
- Brea, Mercedes (coord.) (1996): *Lírica profana galego-portuguesa. Corpus completo das cantigas medievals, con estudio biográfico, análise retórica e bibliografía específica*. 2 vols. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro.
- Brea, Mercedes (coord.) (2004): *O Cancioneiro da Ajuda cen anos despois. Actas do Congreso realizado pola Dirección Xeral de Promoción Cultural en Santiago de Compostela e na Illa de San Simón os días 25-28 de maio de 2004*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo.
- Brea, Mercedes (coord.) (2005): *Carolina Michaëlis e o Cancioneiro da Ajuda, hoxe*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Brea, Mercedes / Pilar Lorenzo Gradín (1998): *A Cantiga de Amigo*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Brossa, Maria (1983): «Estudi lingüístic d'un document català del segle XII (Zo Són Clams) de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* VI, 335-359.
- Bruguera, Jordi (1985): «Les Homilies d'Organyà i els seus possibles occitanismes», en *Actes du XVII Congrès International de Linguistique et Philo-*

- logie Romanes* (1983). Aix-en Provence: Université de Provence, vol. III, 254-261.
- Bruguera, Jordi (ed.) (1991): *Llibre dels fets del rei en Jaume*. 2 vols. Barcelona: Barcino.
- Brunel, Clovis (1926): *Les plus anciennes chartes en langue provençale. Recueil des pièces originales antérieures au XIIIe siècle*. Paris: Auguste Picard.
- Brunner, Heinrich (1961²). *Zur Rechtsgeschichte der Römischen und Germanischen Urkunden*. Aalen: Scientia. [1880].
- Burriel, Andrés Marcos (1808 [1974]): *Memorias para la vida del santo rey don Fernando III*. Madrid: Imprenta de la Viuda de D. Joaquín Ibarra. Anotadas y editadas por Miguel de Manuel Rodríguez. [Barcelona: El Albir].
- Bustos Tovar, José Jesús (2000): «El uso de glosarios y su interés para la historia de la lengua», en *La Enseñanza en la Edad Media*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 329-355.
- Bustos Tovar, José Jesús (2004a): «La escisión latín-romance. El nacimiento de las lenguas romances: el castellano», en R. Cano Aguilar (ed.), 259-290.
- Bustos Tovar, José Jesús (2004b): «Las Glosas Emilianenses y Silenses», en R. Cano Aguilar (ed.), 291-307.
- Cacho Blecua, Juan Manuel (1997): *El gran maestro Juan Fernández de Heredia*. Zaragoza: Caja de Ahorros de la Inmaculada.
- Caetano, Marcello (1985²): *História do direito português. Fontes – Direito Público (1140-1495)*. Coimbra: Verbo.
- Cal Pardo, Enrique (1984): *El monasterio de S. Salvador de Pedroso en tierras de Trasanços*. A Coruña: Diputación Provincial.
- Cambón Suárez, Segundo (1957): *El monasterio de Santa María de Melón (ss. XII y XIII)*. Tese de doutoramento (inédita). Universidade de Santiago de Compostela.
- Cancioneiro da Ajuda*. Edição fac-similada do códice existente na Biblioteca da Ajuda. Lisboa: Edições Távola Redonda – Instituto Português do Património Arquitectónico e Arqueológico – Biblioteca da Ajuda, 1994.
- Cancioneiro da Biblioteca Nacional (Colocci-Brancuti)*. Cód. 10991. Lisboa: Biblioteca Nacional – Imprensa Nacional – Casa da Moeda, 1982.
- Cancioneiro da Vaticana = Cancioneiro português da Biblioteca Vaticana [cód.4803]*. Introdução de Luís F. Lindley Cintra. Lisboa: Centro de Estudos Filológicos – Instituto de Alta Cultura, 1973. Reprodução facsimilada.
- Cano Aguilar, Rafael (1985): «Castellano ¿drecho?», *Verba* XIII, 287-306.
- Cano Aguilar, Rafael (1989): «La construcción del idioma en Alfonso X el Sabio», *Philologia Hispalensis* IV 2, 463-473.

- Cano Aguilar, Rafael (2001): «La construcción del discurso en el siglo XIII», *Cahiers de Linguistique et de Civilisation Hispaniques Médiévales* 24, 124-141.
- Cano Aguilar, Rafael (2002): Recensión de López García 2000, *Estudis Romànics* XXIV, 250-256.
- Cano Aguilar, Rafael (ed.) (2004): *Historia de la lengua española*. Barcelona: Ariel.
- Cano González, Ana M^a / Jean Germain / Dieter Kremer (2004): *Dictionnaire historique de l'anthroponymie romane Patronymica Romanica (PatRom)*. Volume II/1. *L'homme et les parties du corps humain (première partie)*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Cañizares del Rey, Buenaventura (1942): «El monasterio de San Martín de La Lín», *Museo de Pontevedra* 1, 177-216
- Cárdenas, Anthony J. (1992): «Alfonso X nunca escribió *castellano drecbo*», en A. Vilanova (ed.): *Actas del X Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (Barcelona 21-26 agosto de 1989)*, I. Barcelona: PPU, 151-159.
- Carro García, Jesús (ed.) (1951): *Corónica de Santa María de Iria (Código gallego del siglo xv)*. Santiago de Compostela: CSIC.
- Carter, Henry H. (ed.) (1941): *Cancioneiro da Ajuda. A diplomatic edition*. New York – London: Modern Language Association of America – Oxford University Press. [Reprint: New York: Kraus Reprint Co., 1975].
- Carter, Henry H. (ed.) (1967): *The Portuguese Book of Joseph of Arimathea. Paleographical Edition with Introduction, Linguistic Study, Notes, Plates & Glossary*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Carvalho, Herculano de (1962a): «Sincronia e diacronia nos sistemas vocálicos do crioulo cabo-verdiano», en Diego Catalán (ed.): *Miscelânea Homemaje a André Martinet: "Estruturalismo e Historia"*, vol. 3. Canarias: Biblioteca Filológica Universidad de La Laguna, 43-67; reed. en Herculano de Carvalho, *Estudos Linguísticos*, vol. 2. Coimbra: Coimbra Editora, 1984², 7-31.
- Carvalho, Herculano de (1962b): «Le vocalisme atone des parlers créoles du cap Vert», en *Actas do IX Congresso Internacional de Linguística Românica*, vol. 3 (= *Boletim de Filologia* 20). Lisboa, 3-12; reed. en Herculano de Carvalho, *Estudos Linguísticos*. Coimbra: Coimbra Editora, 1984², 35-45.
- Carvalho, Herculano de (1962c): «Nota sobre o vocalismo antigo português: valor dos grafemas e e o em sílaba átona», *Revista Portuguesa de Filologia* 12, 17-39; reed. en Herculano de Carvalho, *Estudos Linguísticos*, vol. 2. Coimbra: Coimbra Editora, 1984², 77-103.
- Carzolio, Mª Inés (2002): «Antroponimia servil en el Noroeste hispánico. Los siervos de Celanova, Sobrado y Samos», en M. Bourin / P. Chareille (eds.): *Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne. Tome V. I. Inté-*

- gration et exclusion sociale: lectures anthroponymiques. Serfs et dépendans au Moyen Âge (VIIIe-XIIe siècles). Études d'anthroponymie médiévale, VII et VIII Rencontres, Azay-le-Ferron, 1995-1997.* Tours: Publications de l'Université de Tours, 141-214.
- Casado Lobato, M.ª Concepción (1983): *Colección diplomática del Monasterio de Carrizo*. 2 vols. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro.
- Casas Rigall, Juan (1999): *La materia de Troya en las letras romances del siglo XIII hispano*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela [Col. Lalia, Series Maior, n° 11].
- Caso González, José (1978): «Mester de juglaría / mester de clerecía, ¿dos mesteres o dos formas de hacer literatura?», en *Actas de la II Jornadas de Estudios Berceanos*. Logroño: IDER, 255-263.
- Castro, Ivo (1983): «Sobre a data da introdução na Península Ibérica do ciclo arturiano da Post-Vulgata», *Boletim de Filologia* 28, 81-98.
- Castro, Ivo (1984): *Livro de José de Arimateia. Estudo e edição do cod. antt 643*. Dissertação de doutoramento inédita. Lisboa: Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa.
- Castro, Ivo (1988): «Remarques sur la tradition manuscrite de l'Estoire del Saint Graal», en D. Kremer (ed.): *Homenagem a Joseph-Maria Piel por Ocasião do seu 85° Aniversário*. Tübingen: Max Niemeyer, 195-206.
- Castro, Ivo (1991): *Curso de História da Língua Portuguesa*. Lisboa: Universidade Aberta.
- Castro, Ivo (1993): «Demanda do Santo Graal»; «Livro de José de Arimateia»; «Matéria da Bretanha»; «Merlim», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 203-206, 409-411, 445-450, 456-458.
- Castro, Ivo (1998): «O fragmento galego do Livro de Tristan», en D. Kremer (ed.), vol. I, 135-149.
- Castro, Ivo (2004a): *Introdução à História do Português. Geografia da Língua. Português Antigo*. Lisboa: Colibri.
- Castro, Ivo (2004b): «A primitiva produção escrita em português», en *Orígenes de las lenguas romances en el Reino de León. Siglos IX-XII (Congreso internacional, León, 15-18 octubre 2003)*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, 69-97.
- Castro, Ivo (2006): *Introdução à História do Português*. Lisboa: Colibri.
- Castro, Ivo / Inês Duarte (eds.) (2003): *Razões e Emoção. Miscelânea de estudos em homenagem a Maria Helena Mira Mateus*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda. [Edição virtual: <<http://www.fl.ul.pt/dlgr/mateus/mateus.htm>>, 2001].
- Castro, Ivo / Rita Marquilhas / Cristina Albino (2001): *Tempo da Língua. Imagens da História da Língua Portuguesa*. [Catálogo da Exposição]. Lisboa: Instituto Camões.

- Castro, José Ariel de (1995): *O Descordo Plurilingue de Raimbaut de Vaqueiras*. Rio de Janeiro: Edição do autor.
- Catach, Nina (1990): «Graphétique et graphémique», en *LRL*, vol. V,1, 46-58.
- Catalán Menéndez-Pidal, Diego (1962): *De Alfonso X al conde de Barcelos. Cuatro estudios sobre el nacimiento de la historiografía romance en Castilla y Portugal*. Madrid: Gredos.
- Catalán Menéndez-Pidal, Diego (1989a): *El español. Orígenes de su diversidad*. Madrid: Paraninfo.
- Catalán Menéndez-Pidal, Diego (1989b): *Las lenguas circunvecinas del castellano*. Madrid: Paraninfo.
- Catalán Menéndez-Pidal, Diego (1992): «La expansión al Occidente de la Península Ibérica del modelo historiográfico *Estoria de España*», en *La Estoria de España de Alfonso X. Creación y evolución*. Madrid: Fundación Menéndez Pidal – Universidad Autónoma de Madrid, 185-96.
- Catalán Menéndez-Pidal, Diego (1997): *De la silva textual al taller historiográfico alfonsí: códices, crónicas, versiones y cuadernos de trabajo*. Madrid: Fundación Menéndez Pidal.
- CatDocSantiago = Lucas Alvarez, Manuel (1948).
- Cavero Domínguez, Gregoria / César Álvarez / José Antonio Martín (eds.) (2001): *Colección documental del Archivo Diocesano de Astorga*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro 110-112, 119-120.
- Cazal, Yvonne (1998): *Les voix du peuple. Verbum dei. Le bilinguisme latin – langue vulgaire au Moyen Âge*. Genève: Droz.
- CDACZamora = Martín, José Luis (1982).
- CDADAstorga = Cavero Domínguez, Gregoria / César Álvarez / José Antonio Martín (2001).
- CDCarboeiro = Lucas Alvarez, Manuel (1957/1958).
- CDCaracedo = Martínez Martínez, Martín (1997).
- CDCarriazo = Casado Lobato, Mª Concepción (1983).
- CDClodioRibeiro = Lucas Álvarez, Manuel / Pedro Lucas Domínguez (1996a).
- CDCoruña = Sáez, Carlos / M^a del Val González de la Peña (2004).
- CDFerreiraPantón = Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio (1994).
- CDMelón = Cambón Suárez, Segundo (1957).
- CDMelónCOu = Soto Lamas, Mª Teresa (1992).
- CDOseira = Romaní Martínez, Miguel (1989).
- CDPombeiro = Lucas Álvarez, Manuel / Pedro Lucas Domínguez (1996b).
- CDRamirás = Lucas Álvarez, Manuel / Pedro Lucas Domínguez (1998).
- CDRibadavia = Enríquez Paradela, Mª Carmen (1987).
- CDRibasSil = Duro Peña, Emilio (1977).
- CDTrasancos = Cal Pardo, Enrique (1984).
- CDVegaEspinareda = Gómez Bajo, M.^a del Carmen (1993).

- CDVilarDonas = Novo Cazón, José-Luis (1986).
- CDXubia = Montero Díaz, Santiago (1935).
- Cerdá, Joaquín (1951-1952): «Las glosas de Arias de Balboa al Fuero Real de Castilla», *Anuario de Historia del Derecho Español* 21–22, 731–739.
- Chomsky, Noam (1979): *Reflexiones sobre el lenguaje*. Trad. de Joan A. Argente, Josep María Nadal. Barcelona: Ariel.
- Christin, Anne-Marie (1995): *L'image écrite ou la déraison graphique*. Paris: Flammarion.
- Cintra, Luís Filipe Lindley (1951): *Crónica Geral de Espanha de 1344. Edição crítica do texto português*. Lisboa: Imprensa nacional – Casa da Moeda.
- Cintra, Luís Filipe Lindley (1959): *A linguagem dos foros de Castelo Rodrigo: seu confronto com a dos foros de Alfaiates, Castelo Bom, Castelo Melhor, Coria, Cáceres e Usagre. Contribuição para o estudo do leonês e do galego-português do século XIII*. Lisboa: Publicações do Centro de Estudos Filológicos.
- Cintra, Luís Filipe Lindley (1963): «Les anciens textes portugais non littéraires», *Revue de Linguistique Romane* 27, 40–77.
- Cintra, Luís Filipe Lindley (1990): «Sobre o mais antigo texto não literário português: a Notícia de torto (leitura crítica, data, lugar de redacção e comentário linguístico)», *Boletim de Filologia* 31, 21–77.
- CODOLGA = José Eduardo López Pereira (dir.): *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, <<http://corpus.cirp.es/codolga/>>.
- Commission Internationale de Diplomatie (1997²): *Vocabulaire international de la diplomatie*. Ed. de Mª Milagros Cárcel Ortí. València: Universitat de València.
- Compagna Perrone Capano, Anna M^a (1999-2002): «La tradizione catalana», en P. Boitani / M. Manzini / A. Bárbaro (dirs.): *Lo spazio letterario del medioevo. 2. Il medioevo volgare*. Roma: Salerno, vol. II, 595–620.
- Cooper, Louis (ed.) (1960): *El liber regum. Estudio lingüístico*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.
- CORDE = *Corpus diacrónico del español*. Real Academia Española, <<http://www.rae.es/>>.
- Corominas, Joan / José Antonio Pascual (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.
- Coromines, Joan (ed.) (1989): *Homilies d'Organyà. Edició facsímil del ms. 289 de la Biblioteca de Catalunya*. Barcelona: Fundació Revista de Catalunya.
- Coseriu, Eugenio (1968-1969): *Die Geschichte der Sprachphilosophie von der Antike bis zur Gegenwart, vol. I: Von der Antike bis Leibniz. Autorisierte Vorlesungsnachschrift*. Tübingen: Narr.

- Coseriu, Eugenio (1973): *Lezioni di lingüistica generale*. Torino: Boringhieri.
[Versión española de José Mª Azáceta y García de Albéniz: *Lecciones de lingüística general*. Madrid: Gredos, 1981].
- Costa, António Domingues de Sousa (1957): *Um mestre português em Bolo-nha no século XIII: João de Deus*. Braga.
- Costa, Avelino de Jesús da (1977): «Os mais antigos documentos escritos em português: revisão de um problema histórico-lingüístico», *Revista Portuguesa de História* 17, 263-341.
- Costas González, Xosé Henrique (1994): *Aproximación sincrónica e diacrónica ó estudio das sibilantes galegas*. Tese de doutoramento (iné dita). Universidade de Santiago de Compostela.
- CSM = Mettmann, Walter (1981).
- Cuesta Torre, Mª Luzdivina (1994): *Aventuras amorosas y caballerescas en las novelas de Tristán*. León: Universidad.
- Curto, Silvio (1989): *La scrittura nella storia dell'uomo*. Milano: Cisalpino.
- CVFG = Sarmiento, Martín (1970).
- DD = Santamarina, Antón (ed.) (2003).
- D'Emilio, James (2003): «Writing is the precious treasury of memory: Scribes and Notaries in Lugo (1150-1240)», en Herrad Spilling (coord.): *La collaboration dans la production de l'écrit médiéval. Actes du XIIIe Colloque du Comité international de paléographie latine (Weingarten, 22-25 septembre 2000)*. (Matériaux pour l'histoire publiés par l'École des Chartes, 4). Paris: Ecole des Chartes, 379-410.
- D'Heur, Jean-Marie (1973): *Troubadours d'Oc et troubadours galiciens-portugais*. Paris: Fundação Calouste Gulbenkian.
- de Ureña y Smenjaud, Rafael / A. Bonilla y San Martín (eds.) (1924): *Obras del maestro Jacobo de las Leyes, jurisconsulto del siglo XIII*. Madrid: Editorial Reus.
- Deaño Gamallo, Carlos (2004): *Ribadavia y su comarca en la Baja Edad Media*. Sada (A Coruña): Edición do Castro.
- Delgado Echevarría, Jesús (1997): *Los fueros de Aragón*. Zaragoza: Caja de Ahorros de la Inmaculada.
- Delille, Karl Heinz (1970): *Die geschichtliche Entwicklung des präpositionalen Akkusativs im Portugiesischen*. Bonn: Romanisches Seminar der Universität Bonn.
- Deyermond, Alan (1973): *Historia de la Literatura Española, I, Edad Media*. Barcelona: Ariel.
- Deyermond, Alan (1995): *La literatura perdida de la Edad Media castellana. Catálogo y estudio, I: Épica y romances*. Salamanca: Universidad.
- Dias, Aida Fernanda (2001): «As Partidas de Afonso X: novos fragmentos em língua portuguesa, 2», *Romance Philology* 54, 263-76.

- Díaz y Díaz, Manuel Cecilio (1971): «Problemas de la cultura en los siglos xi y xii. La escuela episcopal de Santiago», *Compostellanum* 16, 187-200.
- Díaz y Díaz, Manuel Cecilio (1975): «La Escuela Episcopal de Santiago en los siglos xi-xiii», *Liceo Franciscano* 28, 183-188.
- Díaz y Díaz, Manuel Cecilio (1978): *Las primeras glosas hispánicas*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Díaz y Díaz, Manuel Cecilio (1981): «El cultivo del latín en el siglo x», *Anuario de Estudios Filológicos* 4, 71-81.
- Díaz y Díaz, Manuel Cecilio (1983): *Hechos de don Berenguel de Landoria, Arzobispo de Santiago*. Introducción, edición crítica y traducción. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela.
- Díaz y Díaz, Manuel Cecilio / Fernando López Alsina / Serafín Moralejo Álvarez (1985): *Los Tumbos de Compostela*. Madrid: Edición realizada por Edilán para el Banco Simeón.
- Díaz y Díaz, Manuel Cecilio / Mª Virtudes Pardo Gómez / Daría Vilariño Pintos (1990): *Ordoño de Celanova. Vida y Milagros de San Rosendo*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Diéguez González, Júlio (2000 [2002]): *O patronímico na onomástica pessoal dos documentos notariais galegos e portugueses na Baixa Idade Média (1250-1500)*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela. [Publicación en CD-ROM. Universidade de Santiago de Compostela].
- Dionísio, João (1995): «Ai, amor, amore de Pero Cantone, de Fernan Soarez de Quinhones», en *Medioevo y Literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 27 septiembre – 1 octubre 1993)*. Granada: Universidad de Granada, vol. II, 173-180.
- DocBóveda = García Álvarez, Manuel Rubén (1975).
- DocCOu = Duro Peña, Emilio (1996).
- DocDevOurense = Ferro Couselo, Xesús (1967).
- DocLalín = Cañizares del Rey, Buenaventura (1942).
- DocNaves = Duro Peña, Emilio (1968).
- DocSantiago1 = López Ferreiro, Antonio (1899-1911).
- DocSantiago2 = López Alsina, Fernando (1988).
- DOELP = Machado, José Pedro (2003³).
- Domínguez Sánchez, Santiago (2000): *Colección documental del monasterio de Santa María de Carbajal (1093-1461)*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, 215.
- Duarte, Luís Fagundes (1986): *Documentos em Português da Chancelaria de D. Afonso III*. Dissertação de mestrado inédita. Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa.
- Durany Castrillo, Mercedes (1996): «Ourense na Idade Media», en *Historia de Ourense*. A Coruña: Vía Láctea, 119-175.

- Duro Peña, Emilio (1962): «Los códices de la Catedral de Orense», *Hispania Sacra* XIV.27, 185-212.
- Duro Peña, Emilio (1967): «El monasterio de San Salvador de Sobrado de Trives», *Archivos Leoneses* 41, 1-80.
- Duro Peña, Emilio (1968): «El monasterio de Santa Comba de Naves», *Anuario de Estudios Medievales* 5, 137-179.
- Duro Peña, Emilio (1977): *El monasterio de San Estevo de Ribas de Sil*. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijoo”.
- Duro Peña, Emilio (1996): *Documentos da Catedral de Ourense*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Dutton, Brian (1980): «Berceo y la Rioja medieval, unos apuntes botánicos», *Berceo* 98, 3-30, <<http://www.vallenajerilla.com/obrasberceo/sanlorenzo.htm>>.
- Echenique Elizondo, Mª Teresa (2005): *Las lenguas de un reino. Historia lingüística hispánica*. Madrid: Gredos.
- EADL = Staaff, Erik (1907 [1992]).
- Eiján Lorenzo, Samuel (1981): *Historia de Rivadavia y sus alrededores*. Lugo: Alvarellos. [Ed. facsímile da orix.: Madrid, 1920].
- Emiliano, António H. de Albuquerque (2003a): *Latim e Romance em Documentação Notarial da Segunda Metade do Século XI. Análise Scripto-Lingüística de Textos Provenientes de “Territorium Bracarense” (Liber Fidei, 1050-1110)*. Lisboa: Fundação para a Ciência e a Tecnologia.
- Emiliano, António H. de Albuquerque (2003b): «Observações sobre a “produção primitiva portuguesa” a propósito dos dois testemunhos do Testamento de Pedro Fafes de 1210», *Verba* 30, 203-236.
- Emiliano, António H. de Albuquerque (2003c): «Sobre a questão d’“os mais antigos textos escritos em português”», en I. Castro / I. Duarte (eds.), 261-278.
- Emiliano, António H. de Albuquerque / Susana Pedro (2004): «De Notícia de Torto: aspectos paleográficos e scriptográficos e edição do mais antigo documento particular português conhecido», *Zeitschrift für romanische Philologie* 120, 1-81.
- Enríquez Paradela, M. Carmen (1987): *Colección diplomática del monasterio y convento de Santo Domingo de Ribadavia*. Anexo 8 do *Boletín Auriense*. Ourense: Museo Arqueológico Provincial.
- Entwistle, William J. (1969): *The Spanish Language, together with portuguese, catalan and basque*. London: Faber & Faber. [Trad. ao español de F. Villar (1999): *Las lenguas de España: castellano, catalán, vasco y gallego-portugués*. Madrid: Istmo].
- Fariña Jamardo, Xosé (1996): *A parroquia rural en Galicia*. Santiago de Compostela: EGAP.

- Fernández Campo, Francisco (1993): «Martin Moxa», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 438-439.
- Fernández Catón, José María (1990): *El llamado Tumbo Colorado y otros Códices de la Iglesia Compostelana. Ensayo de reconstrucción*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro – Archivo Histórico Diocesano.
- Fernández Catón, José María (1994): *Colección documental del archivo de la catedral de León (1269-1300)*. vol. IX. Colección Fuentes y estudios. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro – Archivo Histórico Diocesano.
- Fernández Catón, José María (2006): «El “Tumbo Legionense”. Notas sobre su origen, redacción, estructura, contenido y utilización», en *Actas del IV Congreso Internacional de Latim Medieval Hispánico (Lisboa, 12-15 de Outubro de 2005)*. Lisboa: Centro de Estudos Clássicos, 415-434.
- Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio (1994): *Colección diplomática del monasterio de santa María de Ferreira de Pantón*. Lugo: Deputación Provincial.
- Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio (2003-2004): «Más notas sobre el ‘Tumbo Viejo’ de Lugo», en *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* 25, 593-604.
- Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio / Juan Carlos de Pablos Ramírez / Mª Teresa González Balasch (1996-1997): «El tumbo de Caaveiro», *Cátedra* 3, 267-437; 4, 221-385. [Vid. Fernández de Viana 1999].
- Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio / Mª Teresa González Balasch (1999): «El tumbo de San Juan de Caaveiro», en C. de Castro Álvarez / J. Fernández de Viana y Vieites / T. González Balasch: *El monasterio de San Juan de Caaveiro*. Coruña: Deputación Provincial. [Vid. Fernández de Viana 1996-1997].
- Fernández Flórez, José Antonio / Marta Herrero de la Fuente (1999): *Colección documental del monasterio de Santa María de Otero de las Dueñas I (854-1108)*. León. Centro de Estudios e Investigación San Isidoro.
- Fernández-Guerra y Orbe, Aureliano (1865): *El fuero de Avilés*. Madrid: Imprenta Nacional.
- Fernández-Ordóñez, Inés (1992): *Las estorias de Alfonso el Sabio*. Madrid: Istmo.
- Fernández-Ordóñez, Inés (coord.) (2000): *Alfonso X el sabio y las Crónicas de España*. Valladolid: Universidad de Valladolid – Centro para la Edición de los Clásicos Españoles.
- Fernández-Ordóñez, Inés (2002): «General Estoria», en C. Alvar / J. M. Lucía Megías (eds.), 42-54.
- Fernández-Ordóñez, Inés (2004): «Alfonso X el Sabio en la historia del español», en R. Cano Aguilar (ed.), 381-422.

- Fernández Rodríguez, Manuel (2004): *Toronium. Aproximación a la historia de una tierra medieval*. Santiago de Compostela: Instituto de Estudios Gallegos 'Padre Sarmiento' – CSIC.
- Ferrari, Anna (1979): «Formazione e struttura del Canzoniere Portoghese della Biblioteca Nazionale di Lisbona (Cod. 10991: Colocci-Brancuti)», *Arquivos do Centro Cultural Português* XIV, 27-142.
- Ferrari, Anna (1993a): «Cancioneiro da Biblioteca Nacional (Colocci-Brancuti)», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 118-123.
- Ferrari, Anna (1993b): «Cancioneiro da Biblioteca Vaticana», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 123-126.
- Ferreira Priegue, Elisa (1988): *Galicia en el comercio marítimo medieval*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Ferreira, José de Azevedo (1993): «Partidas (de Alfonso X)», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 511-512.
- Ferreira, Maria do Rosário (2001): «Paralelismo “perfeito”: uma sobrevivência pré-trovadoresca?», en *Figura*. Faro: Edição da Universidade do Algarve, 293-309.
- Ferreiro, Manuel (1995): *Gramática histórica galega*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Ferreiro, Manuel (1997): *Gramática histórica galega. II Lexicoloxía*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Ferro Couselo, Xesús (1957): «Ribadavia en sus orígenes», *Vida Gallega* 728.
- Ferro Couselo, Xesús (1967): *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII ao XVI*. 2 vols. Vigo: Galaxia. [Edición facsímile: Vigo: Galaxia – Fundación Penzol, 1996].
- Ferro Ruibal, Xesús (dir.) (1992): *Diccionario dos nomes galegos*. Vigo: Ir Indo.
- Fidalgo Francisco, Elvira (2002): *As cantigas de Santa María*. Vigo: Xerais.
- Fidalgo Francisco, Elvira / Mercedes Brea López (2004): «Versiones iberorrománicas de los milagros de Santiago», en J. M. Cacho Blecua / Mª J. Lacarra (eds.): *Tipología de las formas narrativas breves románicas medievales*, III. Zaragoza – Granada: Universidad de Zaragoza – Universidad de Granada, 183-211.
- Fidalgo Francisco, Elvira / Pilar Lorenzo Gradín (1994): *Estudios galegos en homenaxe ó profesor Giuseppe Tavani*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro.
- Filgueira Valverde, Xosé (1982): «O galego escrito, entre o latín e o castelán, no Medioevo», en R. Lorenzo / D. Kremer (eds.): *Tradición, actualidade, e futuro do galego. Actas do coloquio de Tréveris*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 127-130.

- Fletcher, Richard (1978): *The Episcopate in the Kingdom of Leon in the Twelfth Century*. Oxford: University Press.
- Fletcher, Richard (1992): *A vida e o tempo de Diego Xelmírez*. Vigo: Galaxia. [Trad. de Henrique Monteagudo e Mª Xesús Lama do orixinal inglés *Saint James's catapult: the life and times of Diego Gelmírez of Santiago de Compostela*. Oxford: Clarendon Press, 1984].
- Floriano Cumbreño, Antonio C. (1960): *Colección diplomática del monasterio de Belmonte*. Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos.
- Floriano Llorente, Pedro (1968): *Colección diplomática del monasterio de San Vicente de Oviedo*. Oviedo: Diputación.
- Frago Gracia, Juan A. (1993): *Historia de las bablas andaluzas*. Madrid: Arco/Libros.
- Frago Gracia, Juan A. (2002): *Textos y normas. Comentarios lingüísticos*. Madrid: Gredos.
- Franchini, Enzo (2001): *Los debates literarios en la Eda Media*. Madrid: Ediciones del Laberinto.
- Franchini, Enzo (2004): «Los primeros texto literarios: del Auto de los Reyes Magos al Mester de Clerecía», en R. Cano Aguilar (ed.), 325-353.
- Frank, István (1949): «Les troubadours et le Portugal», en *Mélanges d'Études Portugaises offerts à M. Georges Le Gentil*. Lisboa: Instituto para a Alta Cultura, 199-226.
- Frappier, Jean (1978): «Le cycle de la Vulgate (Lancelot en prose et Lancelot-Graal)», en *Grundriss der romanischen Literatur des Mittelalters, Band IV/1*. Heidelberg: Carl Winter, vol. I, 536-589.
- Freire Camaniél, José (1998): *El monacato gallego en la Alta Edad Media*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Gallego Domínguez, Olga (1986): «Tumbo de las viñas de Ribadavia», en *Boletín Auriense XVI*, 157-176.
- García Álvarez, Manuel Rubén (1963): *Memorial histórico español. Colección de documentos, opúsculos y antigüedades. I. El Cronicon iriense*. Madrid: Maestre.
- García Álvarez, Manuel Rubén (1966): «Los Arias de Galicia y sus relaciones familiares con Fernando II de León y Alfonso I de Portugal», *Bracara Augusta* 20, 1-19.
- García Álvarez, Manuel Rubén (1975): «Sobre la fundación del monasterio orensano de Bóveda», *Bracara Augusta* 67-68, 111-143.
- García Arias, Xosé Lluís (1995): «Las "scriptae" asturianas y leonesas», en *LRL*, vol. II,2, 618-649.
- García de Valdeavellano, Luis (1998): *Curso de historia de las instituciones españolas. De los orígenes al final de la Edad Media*. Madrid: Alianza.

- García Oro, José (2006): *Los Franciscanos en España: historia de un itinerario religioso*. Santiago de Compostela: El Eco Franciscano.
- García Solalinde, Antonio (1916): «Las versiones españolas del Roman de Troie», *Revista de Filología Hispánica* 3, 121-65.
- García Solalinde, Antonio (ed.) (1930): *Alfonso el Sabio. General Estoria, Primera parte*. Madrid: Centro de Estudios Históricos.
- García Tato, Isidro (2004): *Las encomiendas gallegas de la Orden militar de San Juan de Jerusalén: estudio y edición documental*. Santiago de Compostela: Instituto de Estudios Galegos Padre Sarmiento.
- García Turza, Javier / Claudio García Turza (1996): *Una nueva visión de la lengua de Berceo a la luz de la documentación emilianense del siglo XIII*. Logroño: Universidad de La Rioja.
- García Villalada, Zacarías (1974): *Paleografía Española*. Barcelona: Ediciones El Albir.
- García y García, Antonio (1956): *Laurentius hispanus. Datos biográficos y estudio crítico de sus obras*. Roma / Madrid: CSIC [Cuadernos del Instituto Jurídico Español, 6].
- García y García, Antonio (1976): *Estudios sobre la canonística portuguesa medieval*. Madrid: Fundación Universitaria Española.
- García y García, Antonio (dir.) (1981): *Synodicon hispanum. I. Galicia*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.
- Gargallo, José Enrique (1999): «El aragonés en su contexto romance», en F. Nagore / F. Rodés / Ch. Vázquez (eds.): *Estudios y Rechiras arbol d'a lengua aragonesa y a suya literatura*. Uesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 11-29.
- Garmonsway, George N. (ed.) (1939): *Aelfric's Colloquy*. London: Methuen & Co. Ltd.
- Girón Alconchel, José Luis (2002): *Comentario de textos de clerecía: Alexandre y Apolonio*. Madrid: Arco/Libros.
- GLK = Keil, Henrich (1961).
- Gómez Bajo, M^a del Carmen (1993): *Documentación medieval del monasterio de San Andrés de Vega de Espinareda (León) (Siglos XII-XIII)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 24-5.
- Gómez Clemente, Xosé María (ed.) (2001): *Miragres de Santiago: o manuscrito 7455 da Biblioteca Nacional de Madrid*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Gómez Redondo, Fernando (1998): *Historia de la prosa medieval castellana, I. La creación del discurso prosístico: el entramado cortesano*. Madrid: Cátedra.
- Gómez Sánchez, Anxo / Mercedes Queixas Zas (2001): *Historia xeral da literatura galega*. Vigo: A Nosa Terra.

- Gonçalves, Elsa (1976): «La Tavola Colocciana. Autori Portughesi», *Arquivos do Centro Cultural Português* X, 387-448.
- Gonçalves, Elsa (1993): «Tenção», en en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 622-624.
- González Balasch, Mª Teresa (2004): *Tumbo B de la Catedral de Santiago*. Santiago de Compostela: Seminario de Estudos Galegos.
- González González, Julio (1944): *Alfonso IX*. 2 vols. Madrid: CSIC – Instituto Jerónimo Zurita.
- González González, Julio (1983): *Reinado y diplomas de Fernando III*. 3 vols. Córdoba: Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Córdoba.
- González Jiménez, Manuel (2004): «El reino de Castilla durante el siglo XIII», en R. Cano Aguilar (ed.), 357-379.
- González Ollé, Fernando (2002): «El habla cortesana, modelo principal de la lengua española», *Boletín de la Real Academia Española* LXXXII, 153-231.
- González Ollé, Fernando (2003): «Evoluciones no generalizadas: “possum” + infinitivo, por futuro imperfecto de indicativo y sonorización de consonante sorda inicial + sonante», en H. Perdiguero (ed.), 113-122.
- González Vázquez, Marta (1996): *El Arzobispo de Santiago, una instancia de poder en la Edad Media (1150-1400)*. Sada (A Coruña): Edición do Castro.
- Gracia, Paloma (1996): «El ciclo de la Post-Vulgata y sus versiones hispánicas», *Voz y Letra* VII/1, 5-15.
- Griera, Antoni (1917-1918): «Les Homilies d'Organyà, transcripció diplomàtica», *Vida Cristiana* XXI, 132-142; XXII, 172-178.
- Guardiola, Conrado (ed.) (1998): *Rams de flores o libro de actoriades. Obra compilada bajo la protección de Juan Fernández de Hereda, Maestre de la Orden del Hospital de San Juan de Jerusalén (ed. del ms. de la Real Biblioteca de El Escorial Z-I-2)*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.
- Guerra, António Joaquim Ribeiro (1996 [2003]): *Os Diplomas Privados em Portugal dos Séculos IX a XII. Gestos e atitudes de rotina dos seus autores materiais*. Dissertação de doutoramento (inérita). [Publicado en Lisboa: Faculdade de Letras].
- Guillamet, Jaume (2003): *Els orígens de la premsa a Catalunya. Catàleg de periòdics antics (1641-1833)*. Barcelona: Arxiu Municipal.
- Gutiérrez Cuadrado, Juan / José Antonio Pascual (1995): «De cómo el castellano se convirtió en español», en A. García Simón (coord.): *Historia de una cultura. La singularidad de Castilla*. Valladolid: Junta de Castilla y León, vol.2, 320-385.
- Gutiérrez Cuadrado, Juan (2003): «Latín y romance en la familia foral conicense», en H. Perdiguero (ed.), 123-138.
- Gutiérrez García, Santiago (1998): «A corte poética de Afonso III o Bolonhês e a materia de Bretaña», en D. W. Flitter / P. Odber de Baubeta (coords.):

- Ondas do mar de Vigo. Actas do Simposio Internacional sobre a Lírica Medieval Galego-Portuguesa (Birmingham, 1998)*. Birmingham: Seminario de Estudos Galegos, Department of Hispanic Studies, The University of Birmingham, 108-123.
- Gutiérrez García, Santiago (2005): «Consideracións sobre o período medieval na historiografía literaria galega», *Boletín Galego de Literatura* 31, 29-47.
- Gutiérrez García, Santiago / Pilar Lorenzo Gradín (2001): *A literatura artúrica en Galicia e Portugal na Idade Media*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Gutiérrez Pichel, Ricardo ([no prelo]): «A documentación 'non dispositiva' na emerxencia do galego escrito», *Cadernos de Lingua* 29.
- Guyotjeannin, Olivier / Jacques Picke / Benoît-Michel Tock (1993): *Diplomatique médiévale*. Turnhout: Brepols.
- Hammarström, Göran (1953): *Étude de Phonétique Auditive sur les Parlers de l'Algarve*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri Ab.
- Hart, Thomas R. (1955): «Notes on the Sixteenth Century Portuguese Pronunciation», *Word* 11, 404-415.
- Hart, Thomas R. (1959): «The Overseas Dialects as Sources for the History of Portuguese Pronunciation», en *Actas do III Colóquio Internacional de Estudos Luso-Brasileiros (Lisboa 1957)*. Lisboa, vol.1, 161-272.
- Haskins, Charles H. (1927): *The Renaissance of the Twelfth Century*. Cambridge: Harvard University Press.
- HC = *Historia Compostellana*. Edición e estudio de Emma Falque Rey. Tvrnholti: Brepols, 1988 (Corpvs Christianorum, Continuatio Mediaevalis LXX). [*Historia compostellana*. Madrid: Akal. Traducción y comentario de Emma Falque Rey, 1994].
- Head, Brian F. et alii (eds.): *História da Língua e História da Gramática. Actas do encontro*. Braga: Universidade do Minho – Centro de Estudos Humanísticos.
- Hernández Alonso, César (1993): «Las Glosas. Interpretación y estudio lingüístico», en C. Hernández Alonso et alii: *Las Glosas Emilianenses y Silenses*. Burgos: Ayuntamiento de Burgos.
- Hilty, Gerold (1995): «Las «scriptae» aragonesas y navarras», en *LRL*, vol. II.2, 512-527.
- Hjelmslev, Louis (1943): «Omkring Sprogteoriens Grundlæggelse», en *Festskrift udg. af Københavns Universitet*, 1-113. [Versión española de J. L. Díaz de Liaño: *Prolegómenos a una teoría del lenguaje*. Madrid: Gredos, 1969].
- Holtus, Günter / Harald Völker (2005): «Los primeros documentos de las lenguas francesa y occitana y el problema de la localización», *Aemilianense* 1, 311-43.

- Houaiss, Antônio (coord.) (2001): *Dicionário Houaiss da língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Instituto Antônio Houaiss de Lexicografia – Objetiva.
- Huber, Joseph (1933): *Altportugiesisches Elementarbuch*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhanlung. [Trad. portuguesa de Mª M. Gouveia Delille: *Gramática do Português Antigo*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian, 1986].
- Iglesia Ferreirós, Aquilino (1998): «Rex superiorem non recognoscens. Hugolino de Sesso y el Studium de Palencia», *Initium* 3, 1–205.
- Jiménez Gómez, Santiago (1985): «Afonso o Sabio: ¿diverxencia ou extrañamento?», *Cuadernos de estudios gallegos* 35, 147-165.
- Jiménez Gómez, Santiago (1987): «O 'Memorial de aniversarios' da catedral de Lugo», en *Jubilatio. Homenaje de la Facultad de Geografía e Historia a los profesores don Manuel Lucas Álvarez y don Ángel Rodríguez González*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 161-227.
- Jung, Marc-René (1996): *La légende de Troie en France au Moyen Age: analyse des versions françaises et bibliographie raisonnée des manuscrits*. Basel: Francke.
- Kabatek, Johannes (2000): «Lo Codi und die okzitanischen Texttraditionen im 12. und 13. Jahrhundert», en A. Rieger (ed.): *Provenzalistik, Altokzitanistik und Okzitanistik. Geschichte und Auftrag einer europäischen Philologie (Akten der gleichnamigen Sektion des Deutschen Romanistentages in Osnabrück 1999)*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 147-163.
- Kabatek, Johannes (2001): «¿Cómo investigar las tradiciones discursivas medievales? El ejemplo de los textos jurídicos castellanos», en D. Jacob / J. Kabatek (eds.): *Lengua medieval y tradiciones discursivas en la Península Ibérica: descripción gramatical – pragmática histórica – metodología*. Frankfurt am Main – Madrid: Vervuert – Iberoamericana, 97-132.
- Kabatek, Johannes (2004a): «Tradiciones discursivas jurídicas y elaboración lingüística en la España medieval», *Cahiers de Linguistique Hispanique Médiévale* 27, 249-261.
- Kabatek, Johannes (2004b): «Tradiciones discursivas y cambio lingüístico. Algunas reflexiones teóricas sobre tradiciones de textos jurídicos en la Edad Media en el mediodía francés y en la Península Ibérica», <www.kabatek.de/discurso>.
- Kabatek, Johannes (2005a): *Die Bolognesische Renaissance und der Ausbau romanischer Sprachen – Juristische Texttraditionen und Sprachentwicklung in Südfrankreich und Spanien im 12. und 13. Jahrhundert*. Tübingen: Niemeyer (*Beihfte zur Zeitschrift für Romanische Philologie*).
- Kabatek, Johannes (2005b): «Las tradiciones discursivas del español medieval: historia de textos e historia de la lengua», *Iberoromania* 62, 28-43.

- Kasten, Lloyd (1990): «Alfonso el Sabio and the Thirteenth-Century Language», en R. I Burns (ed.): *Emperor of Culture: Alfonso X the Learned of Castile and his Thirteenth-Century Renaissance*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 33-45, <<http://www.libro.uca.edu/alfonso10/emperor3.htm>>.
- Keil, Henrich (1961): *Grammatici Latini*. 8 vols. Leipzig: Hindsheim.
- Koch, Peter (1993): «Pour une typologie conceptionnelle et médial des plus anciens documents/monuments des langues romanes», en M. Selig *et alii* (eds.): *Le passage á l'écrit des langues romanes*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 39-82.
- Koch, Peter / Wulf Oesterreicher (1990): *Gesprochene Sprache in der Romania: Französisch, Italienisch, Spanisch*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Koch, Peter / Wulf Oesterreicher (2001): «Langage parlé et langage écrit», en *LRL*, vol. I.2, 584-627.
- Kremer, Dieter (coord.) (1997): *Dictionnaire historique de l'anthroponymie romane (PatRom). Présentation d'un projet*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Kremer, Dieter (ed.) (1998): *Homenaxe a Ramón Lorenzo*. 2 vols. Vigo: Galaxia.
- Lagares, Xoán Carlos (2000): *E por esto fez este cantar: Sobre as rubricas explicativas dos cancioneiros profanos galego-portugueses*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Lanciani, Giulia / Giuseppe Tavani (coords.) (1993): *Dicionário de Literatura Medieval Galega e Portuguesa*. Lisboa: Caminho.
- Lanciani, Giulia / Giuseppe Tavani (1995): *As cantigas de escarnio*. Trad. ao gal.: Silvia Gaspar. Vigo: Xerais.
- Lapa, Manuel Rodrigues (1930): «A Demanda do Santo Graal. Prioridade do texto português», *A Língua Portuguesa* [Lisboa, 1929-1930], 1, 266-279, 305-316.
- Lapa, Manuel Rodrigues (1970² [1995³]): *Cantigas d'escarnio e de mal dizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses*. Vigo: Galaxia [1^a ed., 1965. 3^a ed. ilustrada: Vigo / Lisboa: Ir Indo Edicións / Edições J. Sá da Costa, 1995].
- Lapa, Manuel Rodrigues (1982): *Miscelânea de Língua e Literatura Medieval Portuguesa*. Coimbra: Universidade de Coimbra. [Inclui Lapa (1930)].
- Lapesa Melgar, Rafael (1948): *Asturiano y provenzal en el fuero de Avilés*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Lapesa Melgar, Rafael (1959 [1981°]): *Historia de la lengua española*. Madrid: Escelicer [Madrid: Gredos].
- Lapesa Melgar, Rafael (1998): *El dialecto asturiano occidental en la Edad Media*. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- Le Page, Robert Brock / André Tabouret-Keller (1985): *Acts of identity: Creole-based approaches to language and ethnicity*. Cambridge: University Press.

- Lehiste, Ilse (1988): *Lectures in Language Contact*. London: The MIT Press.
- Leirós Fernández, Eladio (1951): *Catálogo de los pergaminos monacales del archivo de la S.I. Catedral de Orense*. Santiago: El Eco Franciscano.
- Linage Conde, Antonio (1973): *Los orígenes del monacato benedictino en la Península Ibérica*. León: Centro de Estudios e Investigaciones San Isidoro.
- Lindsay, W. M. (ed.) (1959): *Captivi* / Plauto. 2 vols. Oxford: Typographeo Clarendoniano.
- Lo Codi en castellano. Según los manuscritos 6416 y 10816 de la Biblioteca Nacional*, ed. y estudio preliminar de Juan Antonio Arias Bonet. Madrid: Universidad Complutense, 1984.
- Lo Codi in der lateinischen Übersetzung des Ricardus Pisanus*, ed. Hermann Fitting. Halle, 1906. [Nachdruck Aalen: Scientia, 1968].
- Lo Codi. Eine Summa Codicis in provenzalischer Sprache aus dem XII. Jahrhundert*. Die provenzalische Fassung der Handschrift A (Sorbonne 632). Vorarbeiten zu einer kritischen Textausgabe [mit Texttranskription], von Felix Derrer. Zürich: Juris, 1974.
- Lodares, Juan Ramón (1995): «Alfonso el Sabio y la lengua de Toledo (Un motivo político-jurídico en la promoción del castellano medieval)», *Revista de Filología Española* LXXV, 35-56.
- Lodares, Juan Ramón (1999): «Consideraciones sobre la historia económica y política de la lengua española», *Zeitschrift für Romanische Philologie* 115, 117-154.
- Lomax, Derek W. (1971): «La lengua oficial de Castilla», en A. Rosetti (ed.): *Actes du XIIe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*. Bucaresti: Universitatea, vol. II, 411-17.
- Lopes, António da Costa (2003): *O trovador Guilhade e a sua terra de origem*. Barcelos: Câmara Municipal de Barcelos.
- Lopes, Graça Videira (1998²): *A sátira nos Cancioneiros medievais galego-portugueses. Sátira, zombaria e circunstância no Cancioneiro Geral de Garcia de Resende*. Lisboa: Editorial Estampa.
- López Alsina, Fernando (1976): *Introducción al fenómeno urbano medieval gallego a través de tres ejemplos: Mondoñedo, Vivero y Ribadeo*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- López Alsina, Fernando (1987): «La formación de los núcleos urbanos de la fachada Atlántica del señorío de la Iglesia de Santiago en el siglo XII, Padrón, Noya y Pontevedra», en *Jubilatio. Homenaje de la Facultad de Geografía e Historia a los profesores don Manuel Lucas Álvarez y don Ángel Rodríguez González*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, I, 107-117.
- López Alsina, Fernando (1988a): *La ciudad de Santiago de Compostela en la Alta Edad Media*. Santiago de Compostela: Ayuntamiento de Santiago de

- Compostela – Centro de Estudios Jacobeos – Museo Nacional de las Peregrinaciones.
- López Alsina, Fernando (1988b): «Documento de compra-venta dunha casa en Santiago pertencente ó mosteiro de Sobrado», en *O Pórtico da Gloria e o seu tempo*. Catálogo da exposición conmemorativa do VIII centenario da colocación dos dinteis do Pórtico da Gloria da Catedral de Santiago de Compostela (Santiago do 16 setembro ó 17 de novembro de 1988). [Santiago de Compostela]: Dirección Xeral do Patrimonio Histórico e Documental, 34.
- López Alsina, Fernando (1993): «El Camino de Santiago como eje del desarrollo urbano en la España medieval», *Revista Científica Icomos* 2, 50-60.
- López Alsina, Fernando (1999a): «Parroquias y diócesis: el Obispado de Santiago de Compostela», en J. A. García de Cortázar (ed.): *Del Cantábrico al Duero. Trece estudios sobre la organización social del espacio en los siglos VIII a XIII*. Santander: Universidad de Cantabria, 263-312.
- López Alsina, Fernando (dir.) (1999b): *El Papado, la iglesia leonesa y la basílica de Santiago a finales del siglo XI: el traslado de la Sede Episcopal de Iria a Compostela en 1095*. Santiago de Compostela: Consorcio de Santiago de Compostela.
- López Aydillo, Eugenio (ed.) (1918): *Os miragres de Santiago. Versión galega del código latino del siglo XII, atribuido al papa Calisto II*. Valladolid: Imprenta castellana.
- López Carreira, Anselmo (1999): *A cidade medieval galega*. Vigo. A Nosa Terra.
- López Ferreiro, Antonio (1895 [1975]): *Fueros municipales de Santiago y su tierra*. Santiago de Compostela: Imp. del Seminario. [Edición facsímile: Madrid: Ed. Castilla].
- López Ferreiro, Antonio (1898-1909): *Historia de la Santa Apostólica Metropolitana Iglesia de Compostela*. 11 vols. Santiago de Compostela: Imprenta del Seminario. [Edición facsímile: Santiago de Compostela: Sálvora, 1983]. Vol. I (1898), vol. II (1899), vol. III (1900), vol. IV (1901), vol. V (1902), vol. VI (1903), vol. VII (1904), vol. VIII (1905), vol. IX (1907), vol. X (1908), vol. XI (1909)].
- López García, Ángel (1992): «Los reajustes fonológicos del español a la luz de una teoría del cambio», en J. A. Bartol Hernández / J. F. García Santos / J. de Santiago Guervós (eds.): *Estudios Filológicos en Homenaje a Eugenio de Bustos Tovar*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 519-530.
- López García, Ángel (1996): «Teoría de catástrofes y variación lingüística», *Revista Española de Lingüística* 26/1, 15-43.
- López García, Ángel (2000): *Cómo surgió el español. Introducción a la sintaxis histórica del español antiguo*. Madrid: Gredos.

- López Martínez, Mª Sol (1993): *O complemento directo con preposición a en galego*. Anexo 36 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- López Martínez-Morás, Santiago (1999): «Apuntes sobre o libro de Tristan galego» en R. Álvarez / D. Vilavedra (eds): *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ao profesor Xesús Alonso Montero*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, II, 845-859.
- López Martínez-Morás, Santiago (2002): *Épica y Camino de Santiago. En torno al Pseudo Turpín*. Sada (A Coruña): Edicións do Castro.
- López Martínez-Morás, Santiago / Gerardo Pérez Barcala (2001): «Estudio literario. O Livro de Tristán na transmisión da materia tristaniana», en P. Lorenzo Gradín / J. A. Souto Cabo (eds.): *Livro de Tristán e Livro de Merlín*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 105-36.
- López Sangil, José Luis (1996): «La familia Froilaz-Traba en la Edad Media gallega», *Estudios Mindonienses* 12, 275-403.
- López Sangil, José Luis (2005): *A nobreza altomedieval galega. A familia Froilaz-Traba*. Noia: Toxosoutos.
- Lorenzo, Ramón (1975-1977): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Orense: Instituto de Estudios Orensanos "Padre Feijoo".
- Lorenzo, Ramón (1985): *Crónica Troiana*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza.
- Lorenzo, Ramón (1987): «Algunhas consideracións sobre a *História do Galego-Português* de Clarinda de Azevedo Maia», *Verba* 14, 441-488.
- Lorenzo, Ramón (1993a): «Crónica de 1404», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 184-185.
- Lorenzo, Ramón (1993b): «Livro de Alveitaria de Mestre Giraldo», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 405-406.
- Lorenzo, Ramón (1993c): «Tratado de alveitaria», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 635.
- Lorenzo, Ramón (1998): «A prosa galega medieval», en A. Ferrari (coord.): *Filologia classica e filologia romanza: esperienze ecdotiche a confronto*. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 121-136.
- Lorenzo, Ramón (2000): «Prosa medieval», en VV.AA.: *Galicia. Literatura*. Tomo XXX: *Literatura*. A Coruña: Hércules, 364-429.
- Lorenzo, Ramón (2002): «La interconexión de Castilla, Galicia y Portugal en la confección de las crónicas medievales y en la transmisión de textos literarios», *Revista de Filología Románica* 19, 93-123.
- Lorenzo, Ramón (2003): «El gallego en los documentos medievales escritos en latín», en H. Perdiguero (ed.), 161-192.

- Lorenzo, Ramón (2004a): «Edición de documentos medievais. Problemas que presentan algunhas abreviaturas», en R. Álvarez / A. Santamarina (eds.), 449-458.
- Lorenzo, Ramón (2004b): «Emerxencia e decadencia do galego escrito (séculos XIII-XIV)», en R. Álvarez / F. Fernández Rei / A. Santamarina (eds.), vol. III, 27-153.
- Lorenzo, Ramón / M.^a do Carme Pérez ([no prelo]): *Colección documental do mosteiro de Montederramo*.
- Lorenzo Gradín, Pilar (1994): «Don Afonso Lopez de Bayão y la épica francesa», en R. Lorenzo (ed.): *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas. Universidade de Santiago de Compostela, 1989*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, vol. VII, 707-716.
- Lorenzo Gradín, Pilar / Eva Mª Díaz Martínez (2004): «El fragmento gallego del “Livro de Tristan”: nuevas aportaciones sobre la *collatio*», *Romania* 122, 3-4, 371-96.
- Loscertales de García de Valdeavellano, Pilar (1976): *Tumbos del monasterio de Sobrado de los Monjes*. Madrid: Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural.
- LP = Brea, Mercedes (coord.) (1996).
- LRL= Holtus, Günter / Michael Metzeltin / Christian Schmitt (eds.) (1988-2005): *Lexikon der Romanistischen Linguistik*. Tübingen: Max Niemeyer. [Vol. I,2 Méthodologie; Datensammlung und – verarbeitung (2001); Vol. II,2 Les différents langues romanes et leurs régions d’implantation du Moyen Age à la Renaissance (1995); Vol. V,1 Le français, L’occitan... (1990)].
- Lucas Álvarez, Manuel (1948): «Catálogo de los documentos en pergamino existentes en el Archivo de la Universidad de Santiago de Compostela. Sección 2^a. Fondo del antiguo monasterio de S. Martín Pinario», *Boletín de la Universidad de Santiago* LI-LII, 97-131.
- Lucas Álvarez, Manuel (1950): «Características paleográficas de la escritura gótica gallega: escritos notariales compostelanos», *Cuadernos de Estudios Gallegos* V.15, 53-86.
- Lucas Álvarez, Manuel (1957-1958): «La colección diplomática del monasterio de San Lorenzo de Carboeiro», *Compostellanum* II, 4, 199-223; III, 2, 221-308; III, 4, 547-638.
- Lucas Álvarez, Manuel (1986): *El tumbo de san Julián de Samos (siglos VIII-XII). Estudio introductorio, edición diplomática, apéndices e índices*. Santiago de Compostela: Caixa Galicia.
- Lucas Álvarez, Manuel (1989): «El notariado en Galicia hasta el año 1300 (Una aproximación)», en *Notariado público y documento privado: de los orígenes al siglo XIV. Actas del VII Congreso Internacional de Diplomática*,

- Valencia 1986. Valencia: Consellería de Cultura, Educació y Ciència, I, 331-480.
- Lucas Álvarez, Manuel (1991): «Paleografía gallega. Estado de la cuestión», *Anuario de Estudios Medievales* XXI, 419-469.
- Lucas Álvarez, Manuel (1995): *El reino de León en la alta Edad media. VIII: Cancillerías reales astur-leonesas (718-1072)*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro.
- Lucas Álvarez, Manuel (1997) *La documentación del Tumbo A de la catedral de Santiago de Compostela*. Estudio y edición. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro. [= Lucas Álvarez 1998].
- Lucas Álvarez, Manuel (1998): *Tumbo A de la Catedral de Santiago*. Santiago de Compostela: Seminario de Estudios Galegos. [= Lucas Álvarez 1997].
- Lucas Álvarez, Manuel (2003): *El monasterio de San Martiño Pinario de Santiago de Compostela en la Edad Media*. Sada (A Coruña): Edición do Castro, 215-216.
- Lucas Álvarez, Manuel / Pedro Lucas Domínguez (1996a): *El monasterio de S. Clodio do Ribeiro en la Edad Media. Estudios y documentos*. Sada (A Coruña): Edición do Castro.
- Lucas Álvarez, Manuel / Pedro Lucas Domínguez, P. (1996b): *El priorato benedictino de San Vincenzo de Pombeiro y su colección diplomática en la Edad Media*. Sada (A Coruña): Edición do Castro.
- Lucas Álvarez, Manuel / Pedro Lucas Domínguez (1998): *San Pedro de Ramirás. Un monasterio femenino en la Edad Media*. Santiago de Compostela: Caixa Galicia.
- Lüdtke, Helmut (1957): «Beiträge zur Lautlehre portugiesischer Mundarten», en D. Catalán (ed.): *Miscelânea Homenaje a André Martinet: "Estructuralismo e História"*. Canarias: Biblioteca Filológica Universidad de La Laguna, 95-112.
- MacDonald, Robert A. (1997): «El cambio del latín al romance en la Cancillería Real de Castilla», *Anuario de Estudios Medievales* 27, 381-413.
- Machado, José Pedro (1977³): *Dicionário etimológico da língua portuguesa*. 5 vols. Lisboa: Confluência.
- Machado, José Pedro (2003³): *Dicionário onomástico etimológico de língua portuguesa*. Lisboa: Confluência.
- Mackenzie, David (1988): «¿Unha crónica en galego de Xan Rodríguez del Padrón?», en V. Beltrán (ed.): *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*. Barcelona: PPU, 419-22.
- Maia, Clarinda de Azevedo (1986): *História do galego-português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal do século XIII ao século XVI (com referência à situação do galego moderno)*. Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica.

- Marcos Marín, Francisco (ed.) (1987): *Libro de Alexandre*. Estudio y edición. Madrid: Alianza.
- Mariño Paz, Ramón (1998): *Historia da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Branco.
- Mariño Paz, Ramón (2002): «A desnasalización vocálica no galego medieval», *Verba* 29, 71-118.
- Mariño Paz, Ramón / Xavier Varela Barreiro (2000): «Historia da lingua», en *Gran Enciclopedia Gallega*. Tomo XXXIV (apéndice). A Coruña: Gran Enciclopedia Gallega, 213-238.
- Mariño Paz, Ramón / Xavier Varela Barreiro (2005): «O uso dos signos gráficos <u>, <v> e <u> no *Cancioneiro da Ajuda*», en M. Brea (coord.), 309-374.
- Márquez Villanueva, Francisco (2004): *Santiago: trayectoria de un mito*. Barcelona: Bellaterra.
- Marquilha, Rita (2003): «Mudança analógica e elevação das vogais pretónicas», en I. Castro / Inês Duarte (eds.), vol. 2, 7-18.
- Marquilha, Rita (2004): «Traços distintivos, góticos e electrónicos», en R. Álvarez / A. Santamarina (eds.), 475-489.
- Martí i Castell, Joan / Josep Moran (1986): *Documents d'història de la llengua catalana: dels orígens a Fabra*. Barcelona: Empúries.
- Martín, José Luis (1982): *Documentos zamoranos. I. Documentos del Archivo Catedralicio de Zamora. Primera parte (1128-1261)*. Salamanca: Universidad, 125, 135-6.
- Martín, Therese (2005): «De 'gran prudencia, graciosa habla y elocuencia' a 'mujer de poco juicio y ruin opinión': recuperando la historia perdida de la reina Urraca (1109-1126)», *Compostellanum* 50, 551-579.
- Martínez, Gonzalo (1991): «Tres lecciones del siglo XII del Estudio General de Palencia», *AHDE* 61, 391-449.
- Martínez López, Ramón (ed.) (1963): *General Estoria. Versión gallega del siglo XIV*. Oviedo: Universidad.
- Martínez Martínez, Martín (1997): *Cartulario de Santa María de Carracedo. Años 992-1500. Vol. I (992-1274)*. Ponferrada: Instituto de Estudios Berceanos.
- Martínez Pereiro, Carlos Paulo (1999): *A indócil liberdade de nomear (por volta da «interpretatio nominis» na literatura trovadoresca)*. A Coruña: Espiral Maior.
- Martínez Sáez, Antonio (1988): *El monasterio de San Salvador de Sobrado de Trives. Estudio histórico y diplomático*, 3 vols. Tese de doutoramento (ed. en microficha). Universidad de Granada.
- Martínez Salazar, Andrés (1911): *Documentos gallegos de los siglos XIII al XVI*. A Coruña: Casa de la Misericordia.

- Martínez Sopena, Pascual (coord.) (1995): *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*. Santiago de Compostela: Universidade – Valladolid: Universidad.
- Martins, Ana Maria (1985): *Elementos para um Comentário Linguístico do Testamento de Afonso II (1214)*. Dissertação inédita (apresentada a Provas de Aptidão Pedagógica e Capacidade Científica). Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa.
- Martins, Ana Maria (1999): «Os mais antigos textos escritos em português: Documentos de 1175 a 1252», en I. Hub Faria (ed.): *Lindley Cintra. Homagem ao Homem, ao Mestre e ao Cidadão*. Lisboa: Edições Cosmos – Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, 491-534.
- Martins, Ana Maria (2001a): «Emergência e generalização do português escrito. De D. Afonso Henriques a D. Dinis», en M. H. Mira Mateus (org.): *Camímbos do português. Exposição Comemorativa do Ano Europeu das Línguas. Catálogo*. Lisboa: Biblioteca Nacional, 23-71.
- Martins, Ana Maria (2001b): *Documentos Portugueses do Noroeste e da Região de Lisboa. Da Produção Primitiva ao Século XVI*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda.
- Martins, Ana Maria (2004): «A emergência do português escrito na segunda metade do século XII», en R. Álvarez / A. Santamarina (eds.), 491-526.
- Martins, Ana Maria / Cristina Albino (1997): «Sobre a primitiva produção documental em português: notícia de uma notícia de auer», en D. Kremer (ed.), vol. I, 105-121.
- Mateu Ibars, Josefina et alii (eds.) (1984): *Fuentes toponímicas en los pergaminos condales de la Cancillería del Archivo de la Corona de Aragón (s. IX-XII) y su valoración histórica*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Mattoso, José (1985): «A nobreza medieval galaico-portuguesa. A identidade e a diferença», en *Portugal Medieval. Novas interpretações*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 171-196.
- Mattoso, José (1988): *Identificação de um país. Ensaio sobre as origens de Portugal (1096-1325)*. Lisboa: Estampa.
- Mattoso, José (1993): *História de Portugal. vol. II. A Monarquia Feudal*. Lisboa: Editorial Estampa.
- Matute Martínez, Cristina (2001): «Interacción de sistemas lingüísticos en el *Libro de las Cruces* (1259) de Alfonso el Sabio», *Cahiers de linguistique et de civilisation médiévales* 24, 71-99.
- Maure Rivas, Xulián (2006): *Para unha escriptoloxía do galego. Edición e estudo escriptolóxico do Tombo do Hospital dos Pobres de Tui (1436-1490)*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Megale, Héctor (2001): *A Demanda do Santo Graal. Das Origens ao Códice Português*. São Paulo: Ateliê Editorial - FAPESP.

- Menéndez Pidal, Ramón (1919): *Documentos lingüísticos de España (1). Reino de Castilla*. Madrid: Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas – Centro de Estudios Históricos.
- Menéndez Pidal, Ramón (1926 [1950³, 1956⁴, 1980⁹]): *Orígenes del español*. Madrid: Hernando. [Madrid: Espasa-Calpe].
- Menéndez Pidal, Ramón (ed.) (1934): *Historia troyana en prosa y verso. Texto de hacia 1270*. Madrid: Centro de Estudios Históricos.
- Menéndez Pidal, Ramón (1944-1946, [1976⁵]): *Cantar de Mío Cid. Texto. Gramática. Vocabulario*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Menéndez Pidal, Ramón (1960): «Dos problemas iniciales relativos a los romances hispánicos», en *Enciclopedia Lingüística Hispánica XXVII-CXXXVIII*. Madrid: CSIC.
- Menéndez Pidal, Ramón (1962): *El dialecto leonés*. Prólogo, notas y apéndices de Carmen Boves. Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos.
- Menéndez Pidal, Ramón (1966): *Crestomatía del español medieval*. Acabada y revisada por Rafael Lapesa y María Soledad de Andrés. Madrid: Universidad, Seminario Menéndez Pidal.
- Menéndez Pidal, Ramón (1972): «De Alfonso X a los dos Juanes», en *Studia Hispanica in honorem Rafael Lapesa*. Madrid: Gredos, 63-83.
- Menéndez Pidal, Ramón (1976): *Textos medievales españoles. Ediciones críticas y estudios*. Madrid: Espasa Calpe.
- Menéndez Pidal, Ramón (2005): *Historia de la lengua española*. Madrid: Fundación Menéndez Pidal – Real Academia Española.
- Mettmann, Walter (ed.) (1959-1972): *Afonso X, o Sabio. Cantigas de Santa María*. [Coimbra]: Universidade, 4 vols. [Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 2 vols, 1981²]. [Madrid: Castalia, 3 vols., 1986-1989³].
- Meyer-Lübke, Wilhelm (1890): *Grammatik der romanischen Sprachen, I: Lautlehre*. Leipzig: Fues (Reisland). Trad. francesa de E. Rabet (1980): *Grammaire des Langues Romanes, I: Phonétique*. Paris: Welter.
- Michael, Ian (1992): «Orígenes de la epopeya en España: Reflexiones sobre las últimas teorías», en L. Megías *et alii* (eds.): *Actas del II Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Segovia, del 5 al 9 de octubre de 1987)*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, vol. I, 71-85.
- Michon, Patricia (1991): «Le Tristan en prose galaico-portugais», *Romania* CXII, 259-268.
- Millares Carlo, Agustín / José Ignacio Mantecón (1975): *Album de Paleografía Hispanoamericana de los siglos XVI y XVII. Introducción y transcripciones*. Barcelona: Ediciones El Albir.
- Miranda, José Carlos Ribeiro (1994): *Calbeiros, Sandim e Bonaval: uma rap-sódia de amigo*. Porto: Ed. do autor.

- Miranda, José Carlos Ribeiro (1996): *Os Trovadores e a Região do Porto. Sobre o Rapto de Elvira Anes da Maia*. Porto. Ed. do autor.
- Miranda, José Carlos Ribeiro (1998): «Le surgissement de la culture troubadoursque dans l'occident de la Péninsule Ibérique: Les genres, les thèmes et les formes», en *Le rayonnement des troubadours. Actes du Colloque de l'Association Internationale d'Études Occitanes*. Amsterdam: Rodopi, 85-105.
- Miranda, José Carlos Ribeiro (2004a): *Aurs Mesclatz ab Argen. Sobre a primeira geração de trovadores galego-portugueses*. Porto: Edições Guarecer.
- Miranda, José Carlos Ribeiro (2004b): «O Autor Anónimo de A36/ A39», en M. Brea (coord.).
- Miranda, José Carlos Ribeiro (2004c): «Garcia Mendes d'Eixo e as duas faces de Janus», en F. Marinho / F. Topa (coords.): *Literatura e História. Actas do Colóquio Internacional realizado na Faculdade de Letras do Porto (13 a 15 de novembro de 2003)*. Porto: Departamento de Estudos Portugueses e de Estudos Românicos da Faculdade de Letras da Universidade do Porto, vol. II, 41-48.
- Miranda, José Carlos Ribeiro (2005): «Da *fin'amors* como representação da sociedade aristocrática occitânica», en *Amar de Novo. Participações no Ciclo de Conferências da Associação de Professores de Filosofia*. Porto: Fundação Engenheiro António de Almeida, 123-150.
- Miret i Sans, Joaquim (1904): «El mes antic text literari escrit en català», *Revista de Bibliografia Catalana* 4, 30-47.
- Miret i Sans, Joaquim (1908): «Documents en langue catalane (Haute Vallée du Sègre, XIe-XIIe siècles)», *Revue Hispanique* XIX, 6-19.
- Molho, Maurice (1961): «Les Homélie d'Organyà», *Bulletin Hispanique* 63, 186-210.
- Monteagudo, Henrique (1985): «Aspectos sociolingüísticos do uso do galego, castelán e latín na Idade Media en Galicia», *Revista de Administración Galega* 1, 85-108.
- Monteagudo, Henrique (1991): «As leis, as letras e a lingua galega. Breve ollada retrospectiva», en H. Monteagudo *et alii*: *Contos da Xustiza*. Vigo: Ir Indo.
- Monteagudo, Henrique (1994a): «A Crónica galega dos reinos de León e Castela na historia e na historiografía galegas» en Trevor J. Dadson / R. J. Oakley / P. A. Odber de Baubeta (eds.): *New frontiers in Hispanic and Luso-Brazilian scholarship. Cómo se fue el maestro, for Derek W. Lomax in memoriam*. Lewiston: Edwin Mellen Press, 33-55.
- Monteagudo, Henrique (1994b): «Aspectos sociolingüísticos do uso escrito do galego, o castelán e o latín na Galicia tardomedieval (ss. XIII-XV)», en E. Fidalgo / P. Lorenzo Gradín (coords.), 169-185.

- Monteagudo, Henrique (1995): «Narracións galegas da inventio do sepulcro xacobeo», en J. Paredes (ed.): *Medioevo y literatura: actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 27 septiembre – 1 octubre 1993)*, Granada: Universidad de Granada, vol. III, 361-396.
- Monteagudo, Henrique (1999): *Historia social da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- Monteagudo, Henrique (2004a): «Do uso á norma, da norma ao uso (Variación sociolingüística e estandarización no idioma galego)», en R. Álvarez / H. Monteagudo (eds.): *Norma lingüística e variación*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 377-436.
- Monteagudo, Henrique (2004b): «O Camiño, as linguas e a emerxencia do galego», *Grial* 161, 52-61.
- Monteagudo, Henrique (2005): «O Foro do Burgo do Castro Caldelas (1228) e a emerxencia do galego escrito», *Grial* 166, 113-119. [Transcripción do texto en: <http://www.consellodacultura.org/mediateca/pubs.pdf/doc_en_galego.pdf>]
- Monteagudo, Henrique (Ino prelo): *Letras primeiras. O foro do burgo de Caldelas nas orixes da escrita en galego*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza – Instituto da Lingua Galega.
- Montero Cartelle, Emilio (1996): «Pene: Eufemismo y disfemismo en el gallego medieval», *Verba* 23, 307-336.
- Montero Díaz, Santiago (1935): «La colección diplomática de San Martín de Jubia», *Boletín de la Universidad de Santiago* 25, 3-159.
- Morala Rodríguez, José Ramón (2003): «Isoglosas y usos gráficos», en H. Perdiguerro (ed.), 193-204.
- Moralejo, Abelardo / Casimiro Torres / Julio Feo (1951 [2004²]): *Liber Sancti Iacobi, Codex Calixtinus*. Santiago de Compostela: Xerencia de Promoción do Camiño de Santiago.
- Moran, Josep (1982a): «L'ús de la llengua vulgar per a fins religiosos i catequètics en els orígens», en *Estudis de llengua & literatura catalanes* XXVIII, 81-87.
- Moran, Josep (1982b): «Les homilies d'Organyà en relació amb els homilies provençals de Tortosa», en *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* IV (= *Miscel·lània Pere Bobigas* 2). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 67-84.
- Moran, Josep (1989a): «L'aparició del català a l'escriptura», en *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* XIX (= *Miscel·lània Joan Bastardas* 2). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 103-141.
- Moran, Josep (1989b): «Jurament de pau i treva del comte Pere Ramon de Pallars Jussà al bisbe d'Urgell. Transcripció i estudi lingüístic», *Llengua & Literatura* 5, 147-169.

- Moran, Josep (ed.) (1990): *Les homilies de Tortosa*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Curial.
- Moran, Josep (2005): «El proceso de creación del catalán escrito», *Aemilianense* 1, 431-455.
- Moran, Josep / Joan Anton Rabella (eds.) (2001): *Primers textos de la llengua*. Barcelona: Proa.
- Moreno Fernández, Francisco (2005): *Historia social de las lenguas de España*. Barcelona: Ariel.
- Moreno Hernández, Carlos (2002): «Juglaría, Clerecía y traducción», *Lemir. Revista Electrónica sobre Literatura Española Medieval y Renacimiento* 6. <<http://parnaseo.uv.es/Lemir/Revista/Revista6/Juglar/JUGLAR2.htm>>
- Morreale, Margherita (1974): «Grafías latinas y grafías romances: a propósito de los materiales 'ortográficos' en el último tomo de la edición crítica de la Vulgata», *Emerita* XLII, 37-45.
- Moscoso Mato, Eduardo (2000): *Os tempos compostos no galego medieval*. Anexo 46 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Mosquera Agrelo, Manuel (1999): «La Capellanía-Canonjía de Santo Domingo de los Reyes en la Catedral de Lugo: datos para el conocimiento del cabildo lucense medieval», *Lucensia* 18, 79-97.
- Mosquera Agrelo, Manuel (2002): «La Diócesis de Lugo en la Edad Media», en J. García Oro (coord.): *Iglesias de Lugo, Mondoñedo-Ferrol y Órense*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 21-64.
- Mundó, Anscari Manuel (1960): «Un monument antiquíssim de la llengua catalana», *Serra d'Or* II, 6, 22-23
- Mundó, Anscari Manuel (1984): «Fragment d'una versió catalana antiga del *Llibre jutge*», *Estudis Universitaris Catalans, Miscel·lània Aramon i Serra*, vol. IV 26, 155-193.
- Muñoz y Rivero, Jesús (1917²): *Manual de paleografía diplomática española*. Madrid: Danie Jorro. [Edición facsímile: Madrid: Ed. Atlas, 1972].
- Myers-Scotton, Carol (1997): «Code-switching», en F. Coulmas (ed.): *The Handbook of Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell, 217-37.
- Nadal, Josep M. / Modest Prats (1996 [1982]): *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Ed. 62, 2 vols.
- Nagore, Franco (1993): «Mil (y pico) añadas de fabla aragonesa (arrebol de as *Glosas Emilianenses*)», *Fuelbas d'Información d'o Consello d'a Fabla Aragonesa* 16-19.
- Nagore, Franco (1999): «O aragonés», en F. Fernández Rei / A. Santamarina (eds.): *Estudios de sociolingüística románica. Linguas e variedades minorizadas*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.

- Nicolaj, Giovanna (2004): *La diplomatica dei documenti giudiziari (dai placiti agli acta – secc. XII-XV)*. *Atti del X Congresso Internazionale della Commission internationale de diplomatique (Bologna 12-15 settembre 2001)*. Roma: Dipartimento per i Beni Archivistici e Librari.
- Niederehe, Hans-Joseph (1975): *Die Sprachauffassung Afons des Weisen: Studien zur Sprach- und Wissenschaftsgeschichte*. Tübingen: Max Niemeyer, XI (= *Beibefte zur ZRPH 144*). [Trad. ao español de C. Melches: *Afonso X el Sabio y la lingüística de su tiempo*. Madrid: Sociedad General Española de Librería, 1987].
- Nodar, Francisco (1989): «El uso literario de la estructura del signo genital: onomástica y alegorías genitales en las cantigas de escarnio», *Verba* 16, 451-457.
- Novo Cazón, José-Luis (1986): *El priorato santiaguista de Vilar de Donas en la Edad Media (1194-1500)*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Nunes, José Joaquim (1908): «Textos antigos portugueses», *Revista Lusitana* XI, 210-237.
- Nunes, José Joaquim (1936): «Os nomes de baptismo: sua origem e significação», *Revista Lusitana* XXXIV, 105-164.
- Nunes, José Joaquim (1973): *Cantigas d'Amigo dos trovadores galego-portugueses. Edição crítica acompanhada de introdução, comentário, variantes, e glossário*. Lisboa: Centro do Livro Brasileiro, vol. III.
- Odlin, Terence (1989): *Language Transfer. Cross-linguistic influence in language learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oesterreicher, Wulf (1994): «El español en textos escritos por semicultos. Competencia escrita e imprevista oral en la historiografía indiana», en J. Lüdke: *El español de América en el siglo XVI. Actas del simposio del Instituto Ibero-Americano de Berlín*. Berlín: Biblioteca Ibero-Americana, 155-190.
- Oliveira, António Resende de (1993): «García Mendiz d'Eixo», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 290-291.
- Oliveira, António Resende de (1994): *Depois do Espectáculo Trovadoresco. A estrutura dos cancioneros peninsulares e as recolhas dos sécs. XIII e XIV*. Lisboa: Colibri.
- Oliveira, António Resende de (1998): «Le surgissement de la culture troubadouresque dans l'occident de la Péninsule Ibérique (I) Compositeurs et cours», en *Le rayonnement des troubadours. Actes du Colloque de l'Association Internationale d'Études Occitanes*. Amsterdam: Rodopi.
- Oliveira, António Resende de (2001): *O trovador galego-português e o seu mundo*. Lisboa: Notícias.
- Oliveira, António Resende de / José Carlos Ribeiro Miranda (1995): «A segunda geração de trovadores galego-portugueses: temas, formas e realidade

- des», en *Medievo y literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada)*. Granada: Universidad de Granada, 499-512.
- Ostos Salcedo, Pilar (2004): «Cancillería castellana y lengua vernácula: su proceso de consolidación», *Espacio, tiempo y forma. Serie III. Historia Medieval* 17, 471-484.
- Oviedo y Arce, Eladio (1916): «Fragmento de un códice galaico-castellano de *Las Partidas*», *Boletín de la Real Academia Gallega*, 1915, ano X, nº 100, 73-82.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen (1978): «Los cotos como marco de los derechos feudales en Galicia durante la Edad Media (1100-1500)», *Liceo Franciscano* 31, 202-225.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen (1979): *El monasterio de Sobrado: un ejemplo de protagonismo monástico en la Galicia medieval*. A Coruña: Diputación Provincial.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen (1987): «Sistema feudal y proceso de urbanización: algunas reflexiones a propósito del caso gallego en los siglos XII y XIII», en *Jubilatio. Homenaje de la Facultad de Geografía e Historia a los profesores don Manuel Lucas Álvarez y don Ángel Rodríguez González*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 95-107.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen (1998): *Ilduara, una aristócrata del siglo X*. Sada (A Coruña): Edición do Castro.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen *et alii* (1992): «La Tierra de Santiago, espacio de poder (siglos XII y XIII)», en R. Pastor de Tognery *et alii: Poder y sociedad en la Galicia medieval*. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións, 133-174.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen / Ermelindo Portela Silva (dirs.) (1988a): *Inventario das fontes documentais da Galicia medieval*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen / Ermelindo Portela Silva (1988b): «Las reueltas compostelanas del siglo XII, un episodio en el nacimiento de la sociedad feudal», en R. Villares (ed.): *La ciudad y el mundo urbano en la historia de Galicia*. Santiago de Compostela: Facultade de Xeografía e Historia, 89-105.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen / Ermelindo Portela Silva (1989): «Elementos para el análisis de la aristocracia altomedieval de Galicia: parentesco y patrimonio», *Museo de Pontevedra* 43, 39-54.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen / Ermelindo Portela Silva (1993): «Aristocracia y sistema de parentesco en los siglos centrales de la Edad Media: el grupo de los Traba», en *De Galicia en la Edad Media. Sociedad, espacio y poder*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 277-294.

- Pallares Méndez, M^a del Carmen / Ermelindo Portela Silva (1997): «Entre Toledo e Oviedo: os efectos da conquista árabe en Galicia», en *Santiago, al-Andalus: diálogos artísticos para un milenio*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 37-60.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen / Ermelindo Portela Silva (2000): «De Gelmírez a los irmandiños, conflictos sociais en la ciudad de Santiago», en C. Estepa (coord.): *El Camino de Santiago, estudios sobre peregrinación y sociedad*. Madrid: Fundación de Investigaciones Marxistas, 107-131.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen / Ermelindo Portela Silva (2003): «La reina Urraca y el obispo Gelmírez: Nabot contra Jezabel», en *Os reinos ibéricos na Idade Media: libro de Homenagem ao Professor Doutor Humberto Baquero Moreno*. Porto: Livraria Civilização, 945-962.
- Panunzio, Saverio (1967): *Pero da Ponte. Poesie*. Bari: Adriatica Editrice.
- Pascual, José Antonio (1999): «Notas sobre el léxico hispánico», *Salamanca: revista de estudios* 43, 377-387.
- Parker, Kelvin M. (ed.) (1975): *Historia Troyana*. Santiago de Compostela: CSIC – Instituto Padre Sarmiento.
- Pastor, Reyna (1980): *Resistencia y luchas campesinas en la época del crecimiento y consolidación de la formación feudal. Castilla y León, siglos x-xiii*. Madrid: Siglo XXI.
- Pedro, Susana (1994): *De noticia de torto*. Dissertação de mestrado inédita. Lisboa: Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa.
- Pedro, Susana (2004): «Tipología diplomática de documentos privados não-dispositivos: noticia e inventário» [intervenção na Mesa-Redonda sobre a antiga documentação de Portugal, organizada por Ivo Castro no âmbito do 19º Encontro da APL], en T. Freitas / A. Mendes (eds.): *Actas do XIX Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística*. Lisboa: Associação Portuguesa de Linguística, 71-78.
- Pellegrini, Silvio (s. d.): *Studi su trove e trovatori della prime lirica ispano-portoghese*. Bari: Adratica Editrice.
- Pena, Xosé Ramón (2002): *Historia da literatura medieval galego-portuguesa*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Penny, Ralph (1991): *Gramática histórica del español*. Barcelona: Ariel.
- Penny, Ralph (2003): «Ambigüedad grafemática: correspondencia entre fonemas y grafemas en los textos peninsulares anteriores al siglo XIII», en H. Perdiguero (ed.), 221-228.
- Penny, Ralph (2004): «Continuum dialectal y fronteras estatales: el caso del leonés», en *Orígenes de las lenguas romances en el Reino de León. Siglos IX-XII (Congreso internacional, León, 15-18 octubre 2003)*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro.
- Pensado, José Luis (ed.) (1958): *Miragres de Santiago*. Madrid: CSIC.

- Pensado, José Luis (ed.) (1962): *Fragmento de un "Livro de Tristán" galaico-portugués*. Santiago de Compostela: Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos.
- Pensado, José Luis (1974-1975): «Tres fragmentos jurídicos galaicoportugueses», *Cuadernos de Estudios Gallegos* 29 (87-88-89), 102-129.
- Pensado, José Luis (1983): «El léxico hispánico occidental en el "Tumbo Viejo" de San Pedro de Montes», *Verba* 10, 43-77. [Reproducido en *Estudios asturianos*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana, 249-279, 1999].
- Pensado, José Luis (ed.) (2004): *Tratado de Albeitaria*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Perdiguerro Villarreal, Hermógenes (ed.) (2003): *Lengua romance en textos latinos de la Edad Media. Sobre los orígenes del castellano escrito*. Burgos: Universidad de Burgos – Instituto de la Lengua Castellano y Leonés.
- Pereira, António da Costa (2003): «Cancioneiro da Biblioteca Nacional (Colloci-Brancuti): Génese e actualidade da antroponímia nas «cantigas d'Escarnho e de Mal Dizer»», en Brian F. Head *et alii* (eds.), 359-369.
- Pérez Martín, Antonio (1984): «El ordenamiento de Alcalá (1348) y las glosas de Vicente Arias de Balboa», *Ius Commune* 11, 55-215.
- Pérez Pascual, José Ignacio (1990): *La Crónica de 1404. Edición y estudio*. Tese de doutoramento (iné dita). Universidad de Salamanca.
- Pérez Pascual, José Ignacio (1991a): «El castellano de la Crónica General de 1404», *Verba* 18, 201-219.
- Pérez Pascual, José Ignacio (1991b): «A narración das cruzadas na Crónica Xeral de 1404», en M. Brea / F. Fernández Rei (eds.): *Homenaxe ao profesor Constantino García*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 387-392.
- Pérez Pascual, José Ignacio (1994): «O Corpus Pelagianum na Crónica Xeral de 1404», en E. Fidalgo / P. Lorenzo Gradín (coords.), 249-256.
- Pérez Pascual, José Ignacio (2002): «Crónica de 1404», en C. Alvar / J. M. Lucía Megías (eds.), 325-327.
- Pérez Rodríguez, Francisco Javier (1996): *La Iglesia de Santiago de Compostela en la Edad Media. El cabildo catedralicio (1100-1400)*. Santiago de Compostela: Dirección Xeral do Patrimonio, Xunta de Galicia.
- Pérez Rodríguez, Francisco Javier (2004): *Os documentos do Tombo de Toxos Outos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Pfister, Max (1991): «Les éléments provençaux dans les documents asturiens des XIIe et XIIIe siècles», *Lletres Asturianas* 41, 8-19.
- Piel, Joseph (1982): «Un sobrenome de mulher, enigmático (?): Marinha "Mejouchi". (Nota de etimología frívola)», *Grial* 76, 218-220.

- Piel, Joseph / Dieter Kremer (1976): *Hispano-gotisches Namenbuch*. Heidelberg: Carl Winter.
- Polín, Ricardo (1997): *Cancioneiro galego-castelán (1350-1450). Corpus lírico da decadencia*. Sada (A Coruña): Edición do Castro.
- Polo, José (1999-2000): «Hacia una configuración científico-editorial de la obra de Emilio Alarcos [2]», *Contextos XVII-XVIII/33-36*, 401-407.
- Portela Silva, Ermelindo (1973): *La región del obispado de Tuy de los siglos XII a XV: una sociedad en la expansión y en la crisis*. Santiago de Compostela: El Eco Franciscano.
- Portela Silva, Ermelindo (1981): *La colonización cisterciense en Galicia (1142-1250)*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Portela Silva, Ermelindo (1995): «Galicia y la monarquía leonesa», en *El Reino de León en la Alta Edad Media. VII*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, 11-70.
- Portela Silva, Ermelindo (2001): *García II de Galicia, el rey y el reino (1065-1090)*. Burgos: La Olmeda.
- Portela Silva, Mª José / José García Oro (1997): *La Iglesia y la ciudad de Lugo en la Baja Edad Media*. Santiago de Compostela: Instituto Padre Sarmiento de Estudios Galegos.
- Pratesi, Alessandro (1979): *Genesi e forme del documento medievale*. Roma. Jouvence.
- Prévot, Brigitte (1991): *La science du cheval au Moyen Age: le traité d'hippiatrie de Jordanus Ruffus*. París: Klincksieck.
- Prieto Morera, Agustín (1992): «El proceso en el reino de León a la luz de los diplomas», en *El Reino de León en la Alta Edad Media. II*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, 383-518.
- Procter, Evelyn S. (1934): «The Castilian Chancery during the reign of Alfonso X, 1252-84», en F. M. Powicke (ed.): *Oxford Essays In Medieval History presented to Herbert E. Salter*. Oxford: Clarendon Press, 104-121.
- Procter, Evelyn S. (1951): *Alfonso X of Castile. Patron of Literature and Learning*. Oxford: Clarendon Press. [Trad. ao español de M. González Jiménez: *Alfonso X de Castilla, patrono de las letras y del saber*. Murcia: Real Academia Alfonso X el Sabio, 2002].
- Puentes Romay, José Antonio (1994): «Acerca de la pronunciación del latín altomedieval: a propósito de una teoría reciente», *Euphrosyne* 22, 269-291.
- Puig i Tàrrac, Armand (2001): «Les Homilies d'Organyà: Estructura i fonts», en A. Soberanas / A. Rossinyol (eds.), 141-322.
- Pujol, Pere (1913): *Documents en vulgar dels segles XI, XII i XIII procedents del bisbat de la Seu d'Urgell*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- Pusch, Claus / Johannes Kabatek / Wolfgang Raible (eds.) (2005): *Romanische Corpuslinguistik II: Corpora und historische Sprachwissenschaft*. Tübingen: Narr.
- Quint. inst.* = Winterbottom, Michael (1989): *M. Fabi Quintiliani Institutionis Oratoriae libri duodecim*. Oxford: Clarendon Press.
- Quintana Prieto, Augusto (1971): *Tumbo viejo de San Pedro de Montes*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro – Archivo Histórico Diocesano.
- Quintana Prieto, Augusto (2001): *El obispado de Astorga en el siglo XIII*. Astorga: Instituto de Estudios Bercianos.
- Rabella, Joan Anton (1997): «Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet (180-1095)», en *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes XXXV = Homenatge a Arthur Terry*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 9-49.
- RAG / ILG = Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega (2003): *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. Vigo.
- Ramos, Mª Ana (1989): «O retorno da Guarvaya ao Paay», en *Miscellanea di studi in onore di Aurelio Roncaglia a cinquent'anni dalla sua laurea*. Modena: Mucchi Editore.
- Ramos, Mª Ana (1993): «Cancioneiro da Ajuda», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 115-117.
- Ramos, Mª Ana (1994): «O Cancioneiro da Ajuda. História do manuscrito, descrição e problemas», en *Cancioneiro da Ajuda. Fragmento do Nobiliário do Conde dom Pedro*. Edição fac-similada do códice existente na Biblioteca da Ajuda. Apresentação, Estudos e Índices. Lisboa: Edições Távola Redonda, 27-47.
- Ramos, Mª Ana (2004): «O cancionero ideal de D. Carolina», en M. Brea (coord.), 13-40.
- Ramos, Mª Ana (2005): «Letras perfeitas? Grafias entre manuscritos e impressos», en P. Botta *et alii* (ed.): *Filologia dei Testi a Stampa (area iberica)*. Modena: Mucchi Editore, 381-405.
- Redlich, Oswald (1967²). *Die Privaturkunden des Mittelalters*. München: Darmstadt.
- Rey Caiña, José Ángel (1985): *Colección diplomática del monasterio de Ferriera de Pallares*. Tese de doutoramento (inérita). Universidad de Granada
- Riché, Pierre (1979): *Écoles et enseignement dans le Haut Moyen Age*. Paris: Aubier Montaigne.
- Rico, Francisco (1978): «El cuaderno de un estudiante de latín», *Historia 16* 25, 79-84. <<http://www.vallenajerilla.com/glosas/rico.htm>>
- Riesco Terrero, Ángel (1995): «Diplomática eclesiástica del Reino de León hasta 1300», en *El Reino de León en la Alta Edad Media. VII*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, 331-597.

- Riesco Terrero, Ángel (ed.) (1999): *Introducción a la paleografía y a la diplomática general*. Madrid: Síntesis.
- Riesco Terrero, Ángel *et alii* (1987): *Paleografía y diplomática*. Madrid: UNED, 2 vols.
- Ríos Rodríguez, Mª Luz (1993): *As orixes do foro na Galicia medieval*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Riquer, Martín de (1983²): *Los trovadores: historia literaria y textos*. Barcelona: Ariel.
- Rivas, Eligio (1991): *Onomástica persoal do noroeste hispánico*. Lugo: Alvarellos.
- Rodríguez, José Luis (1980): *El cancionero de Joan Airas de Santiago. Edición y estudio*. Anexo 12 *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Rodríguez Díaz, Elena (1998): «Producción libraria en la Asturias medieval: el ms. 1358 de la Biblioteca Nacional de Madrid», *Boletín del Real Instituto de Estudios Asturianos* 152, 21-50.
- Rodríguez Fernández, Justiniano (1981): *Los fueros del Reino de León*. 2 vols. León: Ediciones Leonesas.
- Rodríguez Fernández, Justiniano (1990): *Los fueros locales de la provincia de Zamora*. [Valladolid]: Junta de Castilla y León.
- Rodríguez González, Ángel (1966/1970): «El Tumbo de San Martín de Castañeda», *Archivos Leoneses* 20 (1966), 181-352, 21 (1967), 151-186, 24 (1970), 321-379. [Reproducido en Rodríguez González 1973 (= TCastañeda)].
- Rodríguez González, Ángel (1973): *El tumbo del monasterio de San Martín de Castañeda*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro. [Publicado previamente en Rodríguez González 1966/1970].
- Rodríguez González, Ángel / José Ángel Rey Caiña (1992): «Tumbo de Lorenzana», *Estudios Mindonienses* 8, 11-324.
- Rodríguez Velasco, Jesús D. (1996): *El debate sobre la caballería en el siglo xv. La tradición caballeresca castellana en su marco europeo*. Valladolid: Junta de Castilla y León.
- Romaní Martínez, Miguel (1988): «El burgo de Ribadavia y Osera: conflictos sobre la jurisdicción eclesiástica y rentas diezmales (1170-1244)», en R. Villares Paz (coord.): *La ciudad y el mundo urbano en la historia de Galicia*. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións, 107-127.
- Romaní Martínez, Miguel (ed.) (1989): *La colección diplomática de Santa María de Oseira (1205-1310)*. 2 vols. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións.
- Romero Tallafigo, Manuel (2002): *Historia del documento en la Edad Contemporánea. La comunicación y la representación del poder central de la nación*. Carmona: S&C Ediciones.

- Rossi, Luciano (1993): «Livro de Tristan», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 414-415.
- Roudil, Jean (1985): *Jacobo de Junta el de las Leyes. Œuvres I: Summa de los nueve tiempos de los pleitos. Édition et étude d'une variation sur un thème*. Paris: Klincksieck.
- Roudil, Jean (2000, 2002, 2003): *La tradition d'écriture des Flores de Derecho. Construction et étude*, Tome I, vol. 1, Paris: Klincksieck, 2000; vol. 2, Braga: Barbosa & Xavier, 2002; vol. 3, Braga: Barbosa & Xavier, 2003.
- Rübencamp, Rudolf (1933): *A Linguagem das Cantigas de Santa Maria de Afonso X, o Sábio*. Lisboa: Imprensa Nacional.
- Rubio García, Luis (1981): *Del latín al castellano en las escrituras reales*. Murcia: Universidad de Murcia.
- Ruiz Asencio, José Manuel (1993): «Hacia una visión de las Glosas Emilianenses y Silenses», en C. Hernández *et alii* (eds.): *Las Glosas Emilianenses y Silenses*. Burgos: Ayuntamiento de Burgos, 83-118.
- Russell-Gebbet, Paul (1965): *Mediaeval Catalan Linguistic Texts, edited with introduction, notes and vocabulary*. Oxford: The Dolphin Books.
- Sabatini, Francesco (1965) «Esigenze di realismo e dislocazione morfologia in testi preromanzi», *Rivista di Cultura classica e medioevale* 7, 1965, 972-998.
- Sáez, Carlos / M^a del Val González de la Peña (2002, 2004): *La Coruña. Fondo antiguo (788-1065)*. 2 vols. Madrid: Universidad de Alcalá.
- Sáez Sánchez, Emilio (1948): «Los ascendientes de San Rosendo: notas para el estudio de la monarquía astur-leonesa durante los siglos IX y X», *Hispania* 8, 3-76 e 179-233.
- Salvado Martínez, Vicente (1991): «Tumbo de Toxosoutos. Siglos XII y XIII», *Compostellanum* 36, 165-232
- Sánchez Chouza, José Manuel (2006): *A Coruña en la Baja Edad Media*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Sánchez González de Herrero, Mª Nieves (2002): «Rasgos fonéticos y morfológicos de los documentos alfonsíes», *Revista de Filología Española* LXXII, 139-177.
- Sánchez Pardo, José Carlos (2006): «Análisis espacial de un territorio alto-medieval: Nendos (A Coruña)», *Arqueología y Territorio Medieval* 13, 7-48.
- Sánchez Sánchez, Ambrosio Manuel (2000): «La originalidad y el supuesto origen agustiano de las Homilias d'Organyà», en M. Freixas / S. Iriso / L. Fernández (eds.): *Actas VIII Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santander, 1999)*. Santander: Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria – Año Jubilar Lebaniego – Asociación Hispánica de Literatura Medieval, vol. II, 1611-1630.

- Sánchez-Prieto Borja, Pedro (2004): «La normalización del castellano escrito en el siglo XIII. Los caracteres de la lengua: grafías y fonemas», en R. Cano Aguilar (ed.), 423-448.
- Santamarina, Antón (ed.) (2003): *Diccionario de diccionarios*. Versión 3. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza – Instituto da Lingua Galega.
- Santos, M.ª José Azevedo (1994): *Da visigótica à carolina. A escrita em Portugal de 882 a 1172*. [s.l.]: Fundação Calouste Gulbenkian – Junta Nacional de Investigação Científica e Tecnológica.
- Santoyo, Julio César (1997): «Traducciones cotidianas en la Edad Media: Una parcela olvidada», *Livius* 9, 159-186.
- Sanz Fuentes, M.ª Josefa (2004): «La lengua de los documentos falsos, siglos XI-XIII», en *Orígenes de las lenguas romances en el Reino de León. Siglos IX-XIII (Congreso internacional, León, 15-18 octubre 2003)*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, 119-158.
- Sanz Fuentes, M.ª Josefa / Miguel Calleja Puerta (2004): «La documentación judicial en el reino de Castilla. Baja Edad Media», en G. Nicolaj, 113-136.
- Sarmiento, Martín (1775): *Obras póstumas del R.^{mo} P. M. Fr. Martín Sarmiento benedictino. Tomo primero. Memorias para la historia de la poesía, y poetas españoles: dadas a la luz Por el Monasterio de S. Martín de Madrid, y dedicadas al Exc.^{mo} Sr. Duque de Medina-Sidonia*. Madrid: Joaquín Ibarra. [Edición facsímile: Lugo: Alvarellos, 1988].
- Sarmiento, Martín (1970): *Colección de voces y frases gallegas*. [Ms. feito entre 1746 e 1770]. Edición y estudio de J. L. Pensado. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Sarmiento, Martín (1975): *Viaje a Galicia [1745]*. Edición de J. L. Pensado. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Seco Orosa, Ana (2001): «Determinación da fronteira lingüística entre o galego e o leonés nas provincias de León e Zamora», *Revista de Filología Románica* 18, 73-102.
- Seco Orosa, Ana (2004): «O trazado da fronteira oriental do galego en León e Zamora», en R. Álvarez / F. Fernández Rei / A. Santamarina (eds.), 415-463.
- Sharrer, Harvey L. (1988): «La materia de Bretaña en la poesía gallego-portuguesa», en V. Beltrán (ed.): *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de Diciembre de 1985)*. Barcelona: PPU, 561-569.
- Sharrer, Harvey L. (1994): «The Acclimatization of the Lancelot-Grail Cycle in Spain and Portugal», en W. W. Kibler (ed.): *The Lancelot Grail Cycle: Text and Transformations*. Austin: University of Texas Press, 175-90.
- Sicart Giménez, Ángel (1981): *Pintura medieval. La miniatura*. Santiago de Compostela: [s.n.].

- Silva, Nuno Espinosa Gomes da (1991²): *História do direito português. Fontes do direito*. Lisboa: Fundação Gulbenkian.
- Smith, Colin (ed.) (1986): *Poema de Mio Cid*. Madrid: Cátedra.
- Soberanas, Amadeu-J. / Andreu Rossinyol (eds.) (2001): *Homilies d'Organyà: facsímil del manuscrit. Edicions diplomàtica i crítica*. Barcelona: Barcino.
- Soberanas, Amadeu-J. / Andreu Rossinyol (eds.) (2004): *Homilies d'Organyà: edició trilingüe amb el facsímil del manuscrit*. Barcelona: Barcino.
- Solá-Solé, Joseph M. (1975-1976): «El Auto de los Reyes Magos: ¿Impacto gascón o mozárabe?», *Romance Philology* 29, 20-27.
- Soldevila, Ferran (1962-1963²): *Història de Catalunya*. Barcelona: Alhoa.
- Soriano Robles, Lourdes (1998): «La edición del fragmento de la copia gallega del Libro de Tristán», en C. Parrilla *et alii* (eds.): *Edición y anotación de textos. Actas del I Congreso de Jóvenes Filólogos (A Coruña, 25-28 de septiembre de 1996)*. A Coruña: Universidade da Coruña, vol. II, 667-675.
- Soto Lamas, Mª Teresa (1992): *La colección diplomática del monasterio cisterciense de Melón (Pergaminos de la Catedral de Orense): siglos XII-XIII*. Memoria de licenciatura (inédita). Universidade de Santiago de Compostela.
- Souto Cabo, José António (ed.) (2001): *Rui Vasques. Crónica de Santa María de Íria*. Santiago de Compostela: Cabido da SAMI Catedral – Seminario de Estudos Galegos.
- Souto Cabo, José António (2002): «Usos romances na documentación galego-portuguesa do séc. XIII», en Brian F. Head *et alii* (eds.), 435-448.
- Souto Cabo, José António (2003a): «Nas orixens da expresión escrita galego-portuguesa. Documentos do século XII», *Diacrítica, Ciências da Linguagem* 17, 329-385.
- Souto Cabo, José António (2003b): «Dinâmica da escrita romances na primeira metade do século XIII», en A. Mendes / T. Freitas (eds.): *Actas do XVIII Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística*. Lisboa: Associação Portuguesa de Linguística; 795-814.
- Souto Cabo, José António (2004a): «Novas perspectivas sobre a génese da scripta romances na área galego-portuguesa. Textos e contextos», *Aemilianense* I, 569-599.
- Souto Cabo, José António (2004b): «A transição scriptográfica na produção documental portuguesa de 1257 a 1269», en A. M. Brito / O. Figueiredo / C. Barros (org.): *Linguística Histórica e História da Língua Portuguesa. Actas do Encontro de Homenagem a Maria Helena Paiva*. Porto: Universidade do Porto, 361-83.
- Souto Cabo, José António (2006): «Inventário dos máis antigos Documentos Galego-Portugueses», *Agália* 85-86, 9-88.
- Souto Cabo, José António (Ino prelo): *Documentos galego-portugueses dos séculos XII e XIII*. A Coruña: Universidade da Coruña.

- Sponer, Margot (1932-1934): «Documentos antiguos de Galicia», *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura* 7, 113-192.
- Staaff, Erik (1907): *Étude sur l'ancien dialecte léonais d'après des chartes du XIIIe siècle*. Uppsala – Leipzig: Almqvist & Wiksell – Rudolf Haupt [Edición facsímil: Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana, 1992].
- Summa Codicis des Irmereus*, mit einer Einleitung hrsg. von Hermann Fitting. Berlin, 1894 [Nachdruck Frankfurt am Main, Minerva, 1971].
- TACSantiago = Lucas Álvarez, Manuel (1998).
- Tato Plaza, Fernando R. (1997): «¿Dous documentos en galego de 1229?», en I. Castro (ed.): *Actas do XII Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Lingüística (Braga – Guimarães, 30 de setembro a 2 de outubro de 1996)*. Lisboa: APL, vol. II, 297-302.
- Tato Plaza, Fernando R. (1999): *Libro de notas de Álvaro Pérez, notario da terra de Rianxo e Postmarcos (1457)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Tato Plaza, Fernando R. (2004): «Sobre o testamento de Estevo Pérez: lectura crítica e nova proposta de datación», en R. Álvarez / F. Fernández Rei / A. Santamarina (eds.), vol. III, 765-784.
- Tato Plaza, Fernando R. / A. I. Boullón Agrelo (2004): «Fontes para o estudo da lingua medieval», en R. Álvarez / A. Santamarina (eds.), 709-770.
- Tavani, Giuseppe (1969): *Poesia del duecento nella Penisola Iberica*. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Tavani, Giuseppe (1988): «Tentativa de análise», en *Ensaio portugueses*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 286-313.
- Tavani, Giuseppe (1990): *A poesia lírica galego-portuguesa*. Lisboa: Editorial Comunicação. Trad. ao portugués de Isabel Tomé e Emídio Ferreira. [Trad. ao galego de Rosario Álvarez e Henrique Monteagudo. Vigo: Galaxia, 1991³].
- Tavani, Giuseppe Tavani, Giuseppe (2002): *Trovadores e jograis. Introdução à poesia medieval galego-portuguesa*. Lisboa: Caminho.
- Tavani, Giuseppe (2004 [2005]): *Unha provenza hispánica: a Galicia medieval, forxa da poesía lírica peninsular*. A Coruña: Real Academia Galega [reproducido en 2005 n' *A Trabe de Ouro* 62, 183-191].
- TCaaveiro = Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio / Juan Carlos de Pablos Ramírez / Mª Teresa González Balasch (1996-1997).
- TCastañeda = Rodríguez González, Ángel (1973).
- TCelanova = Andrade, José M. (1995).
- TLourenzà = Rodríguez González, Ángel / José Ángel Rey Caiña (1992).
- TMILG = Xavier Varela Barreiro (dir.): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega, <<http://ilg.usc.es/tmilg>>

- Torrente, Isabel / Ana María Cano (1995): *Fueru d'Uviéu*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.
- TSamos = Lucas Álvarez, Manuel (1986).
- TSobradoI (vol. I) e TSobradoII (vol. II) = Loscertales de García de Valdeavellano, Pilar (1976).
- TSPedroMontes = Quintana Prieto, Augusto (1971).
- TToxosoutos = Salvado Martínez, Vicente (1991).
- Ubieto Arteta, Antonio (1955): *Crónica de los estados peninsulares: texto del siglo XIV*. Granada: Universidad de Granada.
- Ubieto Arteta, Antonio (1957): «Observaciones al Cantar de Mio Cid», *Arbor* XXXVII, 145-170.
- Ubieto Arteta, Agustín (1973): *Los "tenentes" en Aragón y Navarra en los siglos XI y XII*. Valencia: [s. n.].
- Uría, Isabel (1981): «Sobre la unidad del mester de clerecía del siglo XIII. Hacia un replanteamiento de la cuestión», en C. García Turza: *Actas de las III Jornadas de Estudios berceanos*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 179-188.
- Uría, Isabel (2000): *Panorama crítico del mester de clerecía*. Madrid: Castalia.
- Vallín, Gema (1996): *Las cantigas de Pay Soarez de Taveirós*. Madrid: Universidad de Alcalá de Henares.
- Varela Barreiro, Xavier (1998): «Verrá: Os futuros irregulares con vibrante múltiple na Lírica profana», en J. L. Couceiro / L. Fontoira (eds.): *Día das Letras Galegas 1998. Martín Codax, Mendiño, Jobán de Cangas*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago, 175-188.
- Varela Barreiro, Xavier (1999): «Evolución do radical dos pretéritos irregulares sigmáticos», en R. Álvarez / D. Vilavedra (eds.): *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó Profesor Xesús Alonso Montero*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, I, 1047-1072.
- Varela Barreiro, Xavier (2005): «Os usos das letras maiúsculas no *Cancioneiro da Ajuda*», en A. I. Boullón / X. L. Couceiro / F. Fernández Rei (eds.), 275-288.
- Varela Sieiro, Xaime (1998): «Sobre el término *perfia* en la documentación medieval latina de Galicia», *Bulletin Du Cange* 56, 251-260.
- Varela Sieiro, Xaime (2000): «*Petras y petras mobiles et immobiles*: constituyentes de enumeraciones formulars en la documentación altomedieval de Galicia», *Bulletin Du Cange* 58, 211-217.
- Varela Sieiro, Xaime (2003): *Léxico cotián na Alta Idade Media de Galicia: o enxoval*. Sada (A Coruña): Edicións do Castro.
- Vasconcelos, Carolina Michaëlis de (1904 [1990]): *Cancioneiro da Ajuda*. Reimpressão da edición de Halle (1904), acrescentada de um prefácio

- de Ivo Castro e do glossário das cantigas (*Revista Lusitana*, XXIII). 2 vols. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda.
- Vasconcelos, Carolina Michaëlis de (1908): «Contribuições para o Dicionário Etimológico das Línguas Hispânicas», *Revista Lusitana* XI, 1-62.
- Vasconcelos, Carolina Michaëlis de (1910): «Mestre Giraldo e os seus Tratados de Alveitaria e Cetraria. Parte I: estudo literario. Parte II: Estudos etimológicos. Contribuições para o futuro Diccionario Etimológico das Línguas Románicas Peninsulares», *Revista Lusitana* XIII, 149-432.
- Vasconcelos, Carolina Michaëlis de (2004): *Glosas marginais ao Cancioneiro medieval português*. Ed. de Y. Frateschi Vieira / J. L. Rodriguez / M. I. Morán Cabanas / J. A. Souto Cabo. Coimbra: Universidade; [Brasil]: Unicamp – [Santiago de Compostela]: Universidade de Santiago de Compostela. [Trad. de *Randglossen zum alportugiesischen Liederbuch*, publicadas na revista *Zeitschrift für romanische Philologie* entre 1896 e 1905]
- Vasconcelos, José Leite de (1928): *Antroponímia Portuguesa. Tratado comparativo da origem, significação, classificação e vida do conjunto dos nomes próprios, sobrenomes e apelidos, usados por nós desde a Idade-Média até oje*. Lisboa: Imprensa Nacional.
- Vasconcelos, José Leite de (1959⁴): *Lições de Filologia Portuguesa*. Rio de Janeiro: Livros de Portugal.
- Ventura, Joaquim (1995): «Toponímia nas cantigas de sátira obscena do cancionero medieval galego-português», en J. Salvador Paredes (ed.): *Medioevo y Literatura: Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 27 septiembre – 1 octubre 1993)*. Granada: Universidad de Granada, vol. IV, 475-490.
- Viaxe 1745* = Sarmiento, Martín (1975).
- Vieira, Yara Frateschi (1999): *En cas dona Maior. Os trovadores e a corte senhorial galega do século XIII*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Viejo, Julio (1998): *La onomástica asturiana bajomedieval. Nombres de persona y procedimientos denominativos en Asturias de los siglos XIII al XV*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Vilaboi Freire, Pilar (1991): «Algunhas observacións da grafía *b* no galego», *Cadernos de Lingua* 3, 169-173.
- Vilar, Hermínia Vasconcelos (2005): *Afonso II. Um rei sem tempo*. Lisboa: Círculo de Leitores.
- Vilavedra, Dolores (1999): *Historia da literatura galega*. Vigo: Galaxia.
- Villanueva, Joaquín Lorenzo / Jaime Villanueva (1803-1852): *Viage literario a las iglesias de España*. 22 vols. Madrid: Imprenta de la Real Academia de la Historia.
- Viña Liste, José María (ed.) (1993): *Textos medievales de caballerías*. Madrid: Cátedra.

- Walsh, Thomas J. (1991): «Spelling lapses in Early Medieval Latin documents and the reconstruction of primitive Romance phonology», en R. Wright (ed.), 205-218.
- Williams, Edwin (1938 [1975³]): *From Latin to Portuguese. Historical Phonology and Morphology of the Portuguese Language*. Philadelphia – Oxford: University of Pennsylvania Press – Oxford University Press. [Trad. portuguesa de Antônio Houaiss: *Do Latim ao Português. Fonologia e Morfologia Históricas da Língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro, 1975³].
- Wolf, Heinz Jürgen (1991): *Glosas Emilianenses*. Hamburg: Buske.
- Wright, Roger (1983): «La no existencia del latín vulgar leonés», *Incipit* III, 1-7, 223-230.
- Wright, Roger (1989): *Latín tardío y romance temprano en España y la Francia carolingia*. Madrid: Gredos [Trad. ao español de *Late latin and Early Romance in Spain and Carolingian France*. Liverpool: Francis Cairos, 1982].
- Wright, Roger (ed.) (1991a): *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*. London – New York: Routledge.
- Wright, Roger (1991b): «La enseñanza de la ortografía en la Galicia de hace mil años», *Verba* 18, 5-25.
- Wright, Roger (2000): *El tratado de Cabrerros (1206): estudio sociofilológico de una reforma ortográfica*. London: Department of Hispanic Studies, Queen Mary and Westfield Collage.
- Wright, Roger (2004): «La representación escrita del romance en el reino de León entre 1157 y 1230», en *Orígenes de las lenguas romances en el Reino de León. Siglos IX-XII (Congreso internacional, León, 15-18 octubre 2003)*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro.
- Wunderli, Peter (1965): «Die ältesten romanischen Texte unter dem Gesichtswinkel von Protokoll und Vorlesen», *Vox Romanica* 24, 44-63.
- Zimmermann, Michel (1989): «Glose, tautologie ou inventaire? L'énumération descriptive dans la documentation catalane du x au xiie siècle», *Cahiers de Linguistique hispanique médiévale* 14-15, 309-338.
- Zink, Michel (1974): «Sur un sermon catalano-provençal du xiie siècle», en *Mélanges d'histoire littéraire offerts à Ch. Rostaing*. Lieja: Association des Romanistes de l'Univ. de Liège, 1245-1251.
- Zink, Michel (1976, 1982²): *La prédication en langue romane avant 1300*. Paris: Honoré Champion.

SIGLAS DOS ARQUIVOS MÁIS FRECUENTEMENTE CITADOS

- AA = Arquivo de Antealtares. Convento de San Paio (Santiago).
- ACL = Arquivo da Catedral de Lugo.
- ACOu = Arquivo da Catedral de Ourense.
- ACZ = Archivo de la Catedral de Zamora.
- ADA = Archivo Diocesano de Astorga.
- AHN = Archivo Histórico Nacional (Madrid).
- AHNS = Archivo Histórico Nacional de Salamanca.
- AHPOu = Arquivo Histórico Provincial de Ourense.
- AMC = Archivo del Monasterio de Carrizo.
- ARG = Arquivo do Reino de Galicia (A Coruña).
- ASMC = Archivo del Monasterio de Santa María de Carvajal de León.